

Uskok

Simo Matavulj

calibre 0.8.36

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Симо Матавуљ

УСКОК

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање и брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригинално издање дела налази се на Веб сајту www.ask.rs.

2009.

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Симо Матавуљ

УСКОК

Садржај

- I
- II
- III
- IV
- V
- VI
- VII
- VIII
- IX
- X

УСКОК

Својој жени Љубици

П.П.

Крајем 1815-те године, на освитак једног студеног, магловитог дана, на бедему града Котора затрубише трубе, забубњаше бубњеви, захорише се њемачке команде и псовке. Та граја, одјекујући кроз уске, кривудасте улице которске, разбуди и заплаши грађане, те за тињи час прозори се начичкаше главама и почеше укрштати питања и нагађања:

— Шта је, сусједи, за име божје!?... Шта бити може!?... Да није утекао млади принцип!?.. Неће бити то, јер аларм долази од црногорских врата!.. Одиста су Црногорци ударили!.. Зар опет!?... Помагај, свети Трипуне!... Опет стари јади!...

Кад граја утоли, слободнији грађани потекоше ка црногорским вратима, гдје кроз маглу видјеше на бедему збијене и уврстане солдате. У исти мах чуше њима добро познати громки глас пуковника Кнајста, који је некога грдио.

Њеки од грађана рече:

— Није побјегао принцип, јер чему би се овдје скупљали? Биће најприје да је црногорска војска под градом!

Други прихвати:

— Па чему онда ови не лумбардају?

— Ево наше госпде — опази трећи. — Сад ћемо дознати шта је.

Опћински начелник конте Пијеро Б., први вијећник конте Марко Ивановић, још један властелин и три трговца прођоше кроз гомилу. Пијеро, сух старчић, с власуљом и тророгљастим

шеширом на глави, огрнут млетачком кабаницом, набадаше танким ногама, на којима бјеху затегнуте свилене, бијеле бјечве до кољена. Остали вијећници, млађи људи, бијеху у новој француској ношњи. Најбољи утисак чињаше Ивановић мушким изгледом и држањем.

Један за другим, попеше се уз камене, уске стубе, што изводе на бедем. Војни заповједник пресрете их горопадно; говораше талијански, изговарајући ријечи ужасним њемачким акцентом:

— Но, ви, подеста, сакррр, питајте ове под бедемом, ту вашу браћу Морлаке, у вашем језику, зашто су се скупили прије прописаног часа кад се град отвара? Заповједите им, у име моје, нека се одмах одмакну, иначе ћу наредити да се пуца, сакррр!

Пијеро, цептећи сав и дишући као мијех, рече Ивановићу:

— Молим те, Марко, проговори им ти, у тебе је јачи глас!

Ивановић викну иза браника:

— Црногорци! За...

— Какви Црногорци! — прекиде га оздо крупан глас. — Какви вам се Црногорци привиђају? Нема их овдје ни десет, но смо све ваши, ћесареви људи од скоро, хвала да је богу!

На то се и стари Пијеро охрабри, те се примаче и запита:

— Па шта ћете ту, у ово доба, кад знате да се град отвара пошто сунце огрије?

Сељак оздо одговори:

— Ваистину, шјор, ви сте заборавили да је данас наш Бадњи дан, да се, откад је Котора, а у мирно вријеме, на јутрошње јутро град раније отварао да би народ могао на вријеме дома! А сад је мир, хвала богу! А ви се у граду, да-ти (ваљда), препали, е ударио Црногорац, па трубетате и бубњате и дршћете од страха, а ми, сиромаси, дршћемо овдје од студени!

Пијеро се окрете нестрпљивом пуковнику и поче талијански:

— Господине пуковниче, природа је, у овом случају, сасвим проста и... пардон! то јест: ствар је сасвим проста и природна...

Кнајст плану и прекиде га:

— С врагом ви и којекакве ваше сметено цифрање! Што не кажете просто: шта траже Црногорци?

Ивановић му одговори:

— То нијесу Црногорци, него наши поданици, из ових горњих крајева! Они су махом православни, а сјутра им је Божић, а обичај је од старине био да се уочи тога празника град раније отвара да би се пазар раније свршио. Тим би се угодило и већини грађана, који су исте вјере. Ми смо тај обичај смели с ума, јер се бјеше изобичајио ових пошљедњих година, у свакојаким мијенама и трзавицама, кад се ни о чем другом није могло мислити до о одбрани! Ето шта је. дакле, слободно можете наредити да се град отвори.

— Нећу! — викну пуковник и заповједи да се војска разиђе. Па настави, увијек истим гласом:

— Требало је да се за то опћина мени писмено обрати? Зашто то нијесте учинили? Ја сад не допуштам да се град раније отвори!

Ивановић се испрси:

— Господине, ви с нама говорите горе него са својим солдатима! Ви заборављате да смо ми представници ћесарског града Котора, а не робље, ни ваше слуге!

Па му окрете леђа и сиђе с бедема, те обавијести грађане и савјетова их да се одмах разиђу.

Конте Пјеро, видјевши да се Нијемац збунио, ослободи се и започе:

— Котор, господине, има своје повластице од најдавніјих времена, од почетка славнога владања Млетачке републике...

— Но, доста с вашим орацијама! — рече пуковник, опет оштро. Очеvidно не трпљаше старога „Сан-Маркина“ и његово безбрко лице под париком! Па заврши:

— Идите с вашим повластицама, а кад што тражите од војне власти, тражите писмено, сакр-крамент!

Грађани, весели што претрпјеше само страх, идући кућама, почеше се шалити и један другом ругати, тврдећи сваки за себе да се није ни најмање препао, да је знао е је њека глупост тудешка, онога горопадног, немилог, крутог Тудешка Кнајста! А ко би им могао уписати у срамоту што су се препали? Та равно прије годину издржаше опсаду и бомбардовање Инглиза, а прије тога, у току од осамнаест година, град узимаху час Руси и Црногорци, час Французи!... Али сви искрено жаљаху што се не обистини оно прво нагађање, бива да је принцип побјегао! Тај би догађај, можебити, већма помамио омрзнутог пуковника, неголи да су Црногорци изнебуха на град ударили.

Тај „принцип“ бјеше прост војник-кажњеник, увијек под надзором, увијек обременен најтежим и најнижим служитељским пословима, што у оно вријеме не бјеше никаква

ријеткост. Али је главно, што бјеше необично лијеп младић, господског изгледа. Већ у почетку владања аустријског, прије годину и по, кад аустријски генерал Милутиновић прими Котор од владике црногорскога Петра I, упао је у очи лијепи кажњеник. А кад га једном на обали освоји сâм генерал и подуже с њим остаде, тада се распламти јужњачка машта Которана, још више Которкиња. Тврдило се да је кажњеник граф, послѣје да је принц, и чак да је у роду с царском кућом. Говорило се: „Бог сâм зна шта бјеше скривио тај кољеновић, кад га тако унизише! Злочин какав доиста није учинио, јер како би онда један главнокомандујући с њим разговарао!? Биће да је увриједио каквог великаша, много већег од себе!“ Женске, разумије се, нагађаху да ту мора бити по сриједи љубав или је завео какву кнегињу! Еле, тамо, овамо, тај тајанствени „принцип“ постаде приједмет опће симпатије и приједмет маштања у чамотињи мирнога градића, који, након велика метежа, дубље осјећаше досаду једноличности! Дешавало се да принцип носи воду улицом, а да га најугледнија господа и госпође поздрављају клањањем! Приче о њему разиђоше се по цијелој Боци и по најближој црногорској нахији, Катунској. Тврдило се да је пуковник главом цару одговоран за племенитог осуђеника, а да несрећни млади човјек једнако снује како би умакао; тврдило се да њекакви великаши, „онамо из Тудешке“, прерушени долазе у Боку да га ослободе! Није, дакле, чудо што се тога јутра помишљало да је „принцип“ утекао!...

Опћински главари враћаху се зловољни. Конте Пијеро започе:

— Чусте ли безобразника? Корпо де дио, да се једна солдатина смије понашати онако према мене, а и према вас!? То није хвала! Да није било мене и другијех као мене, и вас и другијех кâ вас, ћаше и данас и довијека овдјена заповиједати владика црногорски а не ћесар, и ми ћасмо бити што смо вазда били.

— Никада! — прихвати Ивановић... А ти, Пијеро, само кукај као удовица, као што си навикао, мјеште да се држиш као кућић!

Један од трговаца опази:

— А, јесу горопадни ови Тудешки! Ето, имађасмо посла с Французима, Русима, Инглезима и Црногорцима, и сви бјеху питомији!

Други трговац додаде:

— Вјере ми, сад виђу и вељу да би за нас трговце — а, бора ми, и за поморце и за занатлије и за сељаке! — најбоље било да остадоше Французи, иако су безбожни!

— Остав'те сад то! — викну конте Пјеро, кога ништа на свијету не могоше тако наљутити као похвале Французима, које често слушаше у грађанству... Прођ'те се познијех ријечи! Ја ћу грђе учинит него конте Марко, ја ћу тужити колонела гувернадуру у Задар, и ви ћете тужбе потписати!

Ивановић слеже раменима, остали почеше разложити о тој намјери, па опет дођоше на упоређења пређашњега стања с ондашњим, пређашњих заповједника с новим. Људи знатни из разних нација, чија су имена већином данас у историју, бјеху им изблица познати, те помињаху: владикау Петра I; сердара Сава Пламенца; Сава Петровића, брата владичина; Вука Радоњића, гувернадура; Ђика Мартиновића, сердара цетињског; драга Јокова, кнеза његушког. Од Русâ: адмирала Сењанина, пуковника књаза Вјаземскога и друге. Од Француза: Мармонта, Лористона, Готијера и друге. Сваки је вијећник имао што да исприча о њекоме од тијех и да га похвали.

У томе стигоше на трг светог Тривуна. Ивановић, коме је кућа била близу, стаде и запита Пијера:

— Хоћемо ли у опћину, ради те тужбе?

— Ја, ви'ш, ја бих да причекамо, неће ли се Тудешак извинити, јер...

— То сам знао! — прекиде га Ивановић, смијући се презриво, и отиде кући.

Остали бјеху задовољни предомишљајем контовим. Он, ипак љут на Ивановића и на све што се десило, искали се на њима:

— Све је отишло ђавољијем трагом откад нас не покрива бандијера светога Марка, а особито откад вас санкилоти отроваше својијем духом! Јер једва дочекасте да им у свему мајмунишете, да навучете те грдне пантале и капуте, да натакнете те печурке на главу!

Вијећници већ одавно бјеху оуглали те његове нападе, те га оставише сама на тргу...

У то доба, иза високог брда према Котору синуше први сунчани зраци и освијетлише Црногорски пазар, малу пољану под бедемом, гдје се збило на стотине људи, жена, натоварених коња и мазага, рогате стоке, прасади, живине, поврћа, воћа, сеоских и градских мангуп-паса. Људи понајвише сјеђаху подвитих ногу, на струкама и на поњавама, с дугим пушкама преко крила, с чибуцима у устима. Женске и младиће стојећке држаху за оглаве крупну стоку, или чуваху ситнију.

Кад сунце грану, све што бјеше крштено прекрсти се и призва небеску силу у помоћ, највише ријечима: „Сунце на помол, господ бог на помоћ!“ Па се свијет поче згледати.

На каменој клупи, недалеко од градске капије, сјеђаше пет Црногораца а четворица их сјело под клупом, на голу земљу. Свима стршаху „веље“ пушке испод црних струка, сви пушаху из предугачких чибука и канда мало разговараху; сви, осим једнога, имађаху фесове без кићанка, а онај један, на средини клупе имао је кожни калпак, а испод струке му провириваху сребрне

токе. Бјеше постарији, орлујскога носа и дугачких повијених бркова. По његову држању и његовијех земљака према њему, познавало се да је од већих главара.

На њеколико корака од њих стојаху двије дјевојке, иза њих момче једно, држећи једном руком угојено јуне, а другом оседлана коња; иза њега бјеше гомилица Црногорака.

Од Црногораца највише је привлачио погледе Примораца онај главар на клупи. Шаптало се:

— Оно је драго Јоков, кнез његушки, онај што је доста јада задао Вранцезима, што изгуби старијега сина у боју под дубровником, а другога сина у чети! Сад кнез нема у дому од мушкијех главах нâко једно увуче у колијевци!... Ала је стари соко охронуо, потавнио, јадник! Боже мој, кад помислиш да је он прије саме двије године овђена заповиједао, а сад, као и други какав сиромашак, чека да му солдати отворе град! Кад помислиш да је отимао градове, да је у збору и при соври сједио до владике и барабариио се с ђенералима!... Ама чуда да нема више Црногораца, као на данашњи дан!

Од Црногорака није само пажњу привлачила, него просто очи плијенила једна од оних двију дјевојака, стасита, прсата, огрнута црном струком, с једном руком за појасом, с другом спуштеном низ стегно. Она се бјеше њешто замислила, те гледаше ка врховима бедема, непомична као какав кип. И она друга до ње бјеше прикладна, али се губила према њој. Глас оде по пазару да је лијепа дјевојка јединица кнеза Драга и да је од дјетињства вјерена у Цуце.

Отприлике двадесет корака према Црногорцима, сјеђаше на струци њеки Личан, бркат Приморац, лијепо одјевен. Он је дуго посматрао Црногорце, па наелак уста и пође њима.

Сви Црногорци поустајаше, кад Приморац скиде капу и назва бога. Он пољуби кнеза у груди, а кнез њега у чело. Са осталима се поздрави.

— Познаде ме, кнеже Драго?! — пита Приморац, сјетним изразом и лица и гласа.

— Не заборављају се ласно таки, кнеже Марко — поврну Његуш, такође сјетно. Па, погледав по дружини, додаде:

— Ја мним познавате и ви, ако не сви по виђању, а оно по чувењу, кнеза Марка Богданова Мајину?

Потврдише.

— Стару, крваву кућу — настави Његуш сједајући и нудећи мјесто до себе Приморцу... Ваистину, ваљаста Србља, као најбољег Црногорца! Ево ови је с нама и са својијем барјаком узимао Будву, Нови, Цавтат, био се на Каменом, рвао се с царевима, па сад му се, заного, чини, као и мени да је све то снијевао! Али му свијетли образ и лијепо име, ваистину, нико не оте довијека!

— Фала ти, кнеже, то су твоје лијепе ријечи! — рече Марко смјерно, оборенијех очију. Пошто два-три пута уздахну, настави:

— Е, мој бане, право рече: е ми се све чини као сан један! Е, моја банино, давно није било, ђе и кад се познадосмо и састасмо, ђе и кад се ево опет нађосмо! Али човјек мисли једно, а бог друго, а божја је најпреча! Не изгубише Србљи на Косову што не бјеху јунаци, но што им бјеше суђено! Па дâко се бог смилује и на Србље да дођу до свога, а они ће вазда бит' прегатоци, кад устреба, иако је злô сјеме међу њима!

— Злô, ваистину! — потврди његушки кнез.

— Но ми причај, мој бане, како је горје код вас? Је ли што боље? Је ли се грдни народ оразумио?

— Ваистину, видим, чуо си за бруку и грдило и истрагу нашу?

— Чух. Но ми причај, молим ти се!

— Зло ми причање, Марко! Чим се вратисмо из Боке, наста поклаће међу нама и трајаше ево двије године! Сад је ухваћена вјера, али видиш да је танка, видиш да не сађе нико да за благе дане штогод набави, осим нас шаке сусједâ градских!

— А ко би те поче? — пита Марко.

— А ко, нâко ђаво сâм! — рече драго. — Ко би томе краја ухватио!? Нема племена, а готово ни братства, да се не покрвише међу собом! Бише се Катуњани с Ријечком нахијом, а ова с Црмничком, а Пипери с Бјелопавлићима, а Морачани с Ровчанима, а ови и с Бјелопавлићима и с Пиперима. Најгоре изгубосмо ми, у седам племена; понајгоре се убише Бајице и Доњокрајци, ми и Бајице!

— Аох, добога — учини Приморац уздахнувши, па послѣје кратка ћутања запита:

— А чему се народ избезуми, да од бога нађе? Што му би, те полуђе одједном, ципан цио?

Кнез Драго њекако срдито поче набрајати:

— А, да-ти, те је сваки жучан те изгубисмо Приморје, те нас цареви преварише! А и народ се острвио ове бескрајне рати! А припомогоше ове двије гладне године! А, бјеше њешто и кичељиства, због бојева, због тога, које се племе и братство боље поднијело, то нам ђаво понио и славу и јунаштво!

— А владика? — пита Марко.

— А шта може владика!? Трчи не патише по племенима, хвата вјеру, куне, благосиља, и тијем помаже колико може! А ти не чу још и то да му цар Александро пресјече давати оне хиљаду цекина, те му је био одредио давати цар Павле?

— Чух! — рече бркоња одбијајући густе димове.

Сви се замислише. Два-три пута заусти Приморац да њешто рече, али се савлада.

Гломазна градска врата отворише се и одонуд јурнуше сточни трговци, пиљари, факини. Велики дио народа с пазара крете се у град.

Кнез Марко Богданов Мајина поздрави се с кнезом драгом Јоковим и са осталима и отиде у град.

Тога дана иза подне застуди и небо се наоблачи. Тада се кренуше из Котора: кнез Драго, његов пристав, његових пет браственика и њихове три женске, а придружише им се три његушке жене из других брастава. Људи, осим кнеза, ношаху у торбама купљени житак; женске, осим Милице, кнежеве кћери, бјеху упрћене врећама; оне три из других брастава ношаху голема бремена, јер, по наруци, покуповаше што Божићу треба, готово за све остале Његуше! Кнежева мазга бјеше претоварена. Носила је: два велика мијеха далматинског вина, мјешчић бокелске ракије, у антрешелу пиринча, соли, сухе рибе, каве, лимунова, неранџа, сухих смокава, колача, свите, платна, јер сав новац што кнез узе за товно јуне, потроши за купљу, те он сâм понесе више него свих пет браственика! Додуше, и могао је, јер он сâм имађаше земље и стоке колико половина цијелога му браства, дакле, колико четири куће!

Пред градом кнез узјаха на свога остарјелог, али још држећег Путаља чувеног по Катунској нахији и по Приморју, кога стари бан бјеше почео јахати прве године деветнаестога сољећа и који му добро послужи за вријеме дугог ратовања. Пошто кнез узјаха, пружи чибук своје лубимцу Крцуну Сердареву; овај напуни лулу, украса и припали, па пођоше без реда, док не стигоше до пута, а ту се, по обичају црногорском, уредише у поворку.

Пут што од давних времена везује Катунску нахију (а преко ње и сву Црну Гору и Зету) с Котором, толико је стар, да је, по свој прилици, њим ишао и цар Душан из Зете у град. Пут се пење и ломи на новет уз которске стране; доста је широк, али је сувише стрменит, а пошто га је вијековима вода локала, поста кршевит и пун рупчага, са чега је остао у памети многим јевропским путницима и често бивао описан. Црногорске мазге,

коњи и пјешаци најрадије иду лијевом ивицом, гдје се плочани перваз одржао, али то је камивао, који, што се већма пење то опаснији постаје, јер на мјестима окомито под њим зјају стравичне урвине, те да се коме незгодно нога оклизне, сурвао би се доље и пао на дно раздробљен!

Његуши се уредише у поворку. Први пође поп Марко Пунишин, човјек средовјечан, ни по чему не различан од осталих Црногораца, јер у оно вријеме њихови попови не ношаху ни браде. Он бјеше признат као човјек који „умије ходит“, а то је, да умије штедјети снагу и на вријеме се одмарати. За њим се упути бркати Рако Мргудов, помлађи од попа, а обојица „печена чела“ и „добре пушке“, како се у Црној Гори каже за небојше, који су у рату још издржљиви. За Раком пођоше: Маркиша Стевов, Перо Пурох и Крцун Сердарев, сва три врло млада, иако два прва ожењена, онда се Црногорци жењаху у петнаестој-шеснаестој години. Ниједан од те тројице не бјеше још „мрчио пушке“ против непријатеља, јер бјеху готово дјеца, за вријеме пошљедње војне; али, на жалост, сва тројица се огледаше у међусобицама с Бајицама и ту се показаше „ваљасти“.

Особито се ту одликова соколасти Крцун Сердарев, син оглашена јунака, сердара Нова Бојичина, који погибе под Дубровником и кога владика не могаше прежалити. Мимо то, Крцун, због своје необичне памети, љепоте и веселости, бјеше омиљен не само у браству, него у цијелом племену. Он бјеше најмлађи Његуш који је ишао на Цетиње, кад га ред дође, да служи владикау господара. У њему се огледаше сва ориђиналност црногорска. Он је тврдио да је освета богу угодна, јер, вели, у молитви се каже: „света освета“ (свѣта од свѣта!); вјеровао је да нема смрти без суђена дана, те да је лудо бојати се смрти; вјеровао је да добри јунаци и за живота бивају здухачи, који се бију са здухачима других народâ; вјеровао је да над Црногорцем нема јунака, да Црну Гору никаква сила људска не може завазда покорити, иако је може прегазити као оно Бушатлија; бојао се владике као и сви остали Црногорци, а то је, бојао се његове клетве, али је, мимо друге, више цијенио

владичину храброст и војводску вјештину, него његово испосничко мучење и светост његова живота! Па онда што је тај Крцун знао напамет пјесама, прича, пословица, загонетака, то је било чудо једно; уз то, у вечерњим посијелима код владике, бјеше прикупио доста знања и о „свјетским работама“, о којима велика већина Црногораца, особито његових вршњака, ни чули нијесу, те у сијелима, у браству и свечаником пред црквом племеници не могаху га се сити наслушати. Само по себи каже да су дјевојке у племену лудовале за Крцуном Сердаревим, али он, мимо ондашњи црногорски обичај и поред тога што је имао само једног млађег брата и матер, дочека двадесет другу годину нежењен. Кад би му се о томе поменуло, говораше: „Божја ти вјера, једва чекам, али чекам да отмам чесову младу, лијепу, од добре куће Туркињу; нека се халак дигне кад се ја оженим!“

Тај први дио поворке завршаваше кнез на своме Путаљу.

За кнезом пристав, Кићун Крцов Залажанин, гоњаше натоварену мазгу. Бјеше то доброћудно, послушно и прикладно момче, од добре али сиромашне куће, те га кнез узе у најам, а пажаше га као да му је род. Уз Кићуна ступаху Милица и Анђа, прва кнежева, а друга Ракова кћер, па остале женске редом, оне с лакшим бременима предње, а оне с тежим задње. Међу њима бјеху Ѓорде и Киће, лијепе невјесте Маркише Стевова и Пера Пурова.

Лијепо је видјети Црногорце и Црногорке како се жустро, гипко, у поворци пењу уз брдо! Струке, гуњеви, мараме на женским главама, зубуни и кошуље лепршају око њих, а снажне ноге поуздано крачу гдје ни козама није лако! Кнез на своме Путаљу, с џевердарем о рамену, чињаше средину поворке, која, одмичући уз брдо, лежаше а десно, а лијево, према кривудању пута! Дим из његова чибука повијаше се за њим као каква танана бијела, копренаста заставица. Пушчане цијеви пред њим бљештаху на махове. Бремена за њим, на погнутим женским леђима, напомињаху вале, који би се неприродно ваљали уз

брдо један за другим! И та поворка, уз голе, љуте крше, под натмуреним небом, бјеше симболична! Ти мрки ђетићи, према којима природа њихова краја вазда, и велике нације, које им, у часу невоље, ласкаху, поступаху маћински, с горчином у души, али с несломљеним поуздањем у себе, ступају напријед. Да се у зли час сусрету с Бајицама, са својом рођеном браћом, на својој рођеној земљи, покрвили би се, али би се ради њене одбране против извањца сложили умах, преко мртвијех и рањенијех! Ти људи, који се не покоравају никаквој власти, повијаху главе често пред духовним оружјем најстаријег свећеника! Њихове жене, сестре и кћери, што под бременима понизно иђаху за њиховим стопама, приказиваху муку живовања, каквој тешко да има једнаке на свијету!

Што се већма пењаху, небо бјеше све већма натуштено и као да се спушташе. Озго, са Крсца, из дубодолинâ и склопова, који се спуштају међу обронцима Ловћена, звиждаху млазови студена вјетра и крупне хладне капи орошаваху им ознојена лица. Људи мучаху. Гдјекоја би од жена под бременом хукнула. Једна старија шапну: „Куку, ево омркосмо, прије но што стигосмо на Крстац! А ево ће и божје вријеме на ови час ударит’!“ Али се сви у срцу радоваху, што се неће обистинити њихова нагађања, која су чинили тога дана у зору, кад су силазили тим путем, бива, да ће осванути млак Божић. Јер пословица каже: „Сачувај нас, боже, ведра Божића, а облачна Ђурђева дана!“ То због љетине. Али се ни кнез ни његови браственици толико у срцу не радоваху свијетлим празницима, које обично весело очекују Срби. А зашто то, разабраће се домало.

На обичном почивалу поп стаде, па сви стадоше и сви се, осим кнеза, окренуше ка Приморју. Котор им бјеше под ногама, а сва Бока као на длану, и видјела се као чудна, дивна, прољетна прошарица, начичкана кулама и бијелим зградама. У питомом бокелском затону море бјеше мирно као уље, те бродови, усидрени и привезани, стојаху непомици. Милица познаде онај, на коме купише вино, и рече приставу:

— Богами, радије бих се навезла на дебело море, да ми се нагледат' свијета, но што бих се баницом назвала на ове крајеве!

— А, јадо, имâ би и свијет да се чеса нагледа, кад би тебе гледâ! — поврну Кићун. А, богами, ти си баница и бићеш ђегођ била!

— И у Цуце! — дода Анђе смијући се.

Изван Боке, пучина бјеше силно узрујана, те се водени брегови ломљаху о хриди Оштрога Рта, на ушћу. Онамо зацијело не бјеше броду приступишта! Бескрајан, црн, густ облак закрио бјеше васколики западни зреник над водом, те се полако ширио ка нашим крајевима.

Поп Марко рече:

— Снијег овога ће пута од мора! Ето га прије ноћи! Биће га изјутра у нас до кољена!

Рако прихвати:

— Дај боже! Е ми није мило гледати само бијелу капицу на Ловћену, кâ лани и ономлани и ове године до данас, но ми га је мило видјети цијела у бијело обучена на Божић; тадај ми се чини као да благосиља!

Кнез, једнако у се удубљен, пружи Крцуну чибук да му по други пут напуни лулу и укреше. Њих тројица старијих не бјеху силазили у Котор откад га коначно заузеше ћесаровци. Поп очекиваше да кнез припали, па да заподјене разговор о томе. И започе:

— А да како ти се чини, кнеже, сад доље?

Драго одби њеколико димова, мрдну густим обрвама и одговори:

— Ваистину, на боље не навикоше! Главно је, е је сад доњи народ већ једном на чисто, неће већ презати од сутрашњега дневи, као што је преза годинама! Као што знаш, додијало му бјеше мијењајући господаре, страхујући за своју сиромаштину и кулучећи војскама! Зна̂м да онизи наше вјере друкче говоре и да кукају за нама, али, ја мним, у срцу бојаху се и они нас, дивљијех гладника!

Сви бјеху незадовољни тим одговором. Поп само одмахну главом. Бркоња такође то учини, па рече:

— Тò јест, кнеже! Велика је ћесаровина и јака је, особито сад, кад је сломијен Наполијон! Веле: дуга је од нас ето па све до Русије, а у ширину јој стали Маџари и Пољаци и још њекакве вјере. Како се оно зову, Крцуне?

— А има, чоче, много и Србаља у ћесаровину. Они дају ћесару најбољу војску! Виђесте ли ове Личане у Котору! Какви зорни љући, какви лијепи Србљи! Бого мој, да су сви Србљи око једног господара, шта би нас било, и ко би нам што могао!

— Ма ђе је та Лика? — пита Маркиша.

— Ја мним ђе и Далмација! — објасни Перо Пуров.

— Није! — одсјече Крцун. — Одмах иза дубровачког је далмација, ђе је ходио и стрико драго, кад'но наши пођоше с Русима на Корчулу! Далмацију од Лике дијели планина Велебит. Па онда је Хрватска, па онда је равни Сријем, ђе је наш господар ходио да га завладиче. Ту је близу Сава и Дунај, иза којих је Шумадија! Има у ћесаровини још: Талијана и Нијемаца, од којијех је и сâми ћесар.

— А све ли знаш, јадове, ђаво те знавао! — рече Перо Пуров. Бркоња Рако настави свој пређашњи говор, као да није ни било тих дугачких уметака:

— Но се туже, кнеже, на намете и на правителство, које је, веле, сасвим као што бјеше под Млечићем! На све стране, веле, жбири и уходе, те може чоек прав правцит заглавити, ако га један од тијех макне на душу! А у суду је, веле, једна мјера за Латине, а друга за наше! Ето, кнеже, на што се туже!

Кнез не рече ништа, као да се зарекао бјеше да ће их дражити. Перо Пуров рече:

— Тако ти је, да-ти, свуђ, ђе нашима не суди крст од три прста!

— Је ли? — учини на то старац. — А да ко јадо, пресуђује у нашу земљу?

— Крст! ваистину! — потврди млади човјек.

— Сила, ваистину! — рече кнез. — Ни крст, ни правда, но сила безакона!... Хајде, попе, даље, е мрче!

Пођоше. Али млађи људи наставише разговор. Перо Пуров запита учевног Крцуна:

— Чујао сам е је много лукав ови данашњи ћесар. Како га оно зову?

— Франц му је име — одговори Крцун. — А да није лукав, не ћаше узети толике земље и градове, без крви! Други су се били за њега, па ето и ми! Кад се Наполијон бјеше осилио и прегазио му државу, онда му се Франц покори, даде му кћер за жену; а кад други цареви сломише Наполијона, онданак ћесар узе кћер натраг и уза њу приде Млетке и све што бјеше млетачко, па и Приморје! И руски цар Александро благослови све то, још по његову наговору пресијече нашем владици онијех хиљаду цекина, што му даваше на годину.

Маркиша се наљути:

— Валај, ако је и лукаво није јуначки ни чојски!

У тај мах вјетар јаче зазвижда. Умукоше. Примицаху се ка Крцу. Бјеху у стравичној дубодолини. Кад вјетар утоли, започеше падати крупне пахуље снијега, а затутњи планина од њеког силног пуцња. Да не бјеше усред зиме, помислили би е пуче гром; тако се сјетише да у Котору пуче топ.

— Ха! — викну Перо. — Пуче топ, утече роб!

— Утече, ако бог дâ, млади принцип! — викну Крцун Сердарев. — Хеј, што бих се обрадовâ, да по срећи погодим!

Сви млађи, па и њеке од женских заграјаше:

— Занаго и ја!... Занаго свак!... Дај боже!... Па да га оженимо! Веле, згодан је као ђевојка, а од велике куће!...

— Валај, згоднији и од Крцуна, а његова раста и скопости — рече Маркиша. — Нако што је плав!

Око принципа заврже се мала препирка, јер Крцун, Перо, пристав, Анђе, Горде и оне три претржнице тврђаху да су га виђали, али се не могаху сложити какав је на очи! Прекиде их кнез, викнув:

— Ха, ђаво ве позобао и са вашијем принципом, е не видите е мрче и снијег замете! Ха, попе Марко, соколе, шени!

Поп убрза корачање, сви остали за њим. Кад стигоше под голему пећину што зја у брду над путем, поп стаде, хитро сними пушку, натегну је и викну:

— Ко си?

Сви намах стадоше и натегоше пушке.

— Ко си? — понови поп и коракну ка њекој прилици, која стојаше уз литицу.

Рако, Маркиша, Перо и Крцун опколише ноћника, који одговори на прекид:

— Ја сам солдат! Бјежим у Црну Гору, код владике!

Сви спустише орозе на пушкама и пушке објесише о рамена. Рако га запита:

— Јеси ли сâм?

— Сâм!

— Јеси ли побјегао из Котора?

— Да.

— А кад?

— У подне.

Крцун кресну огњилом о кремен, те кроз варнице сви ближи видјеше стасита младића с фесом на глави.

— Откуда ти фес на глави, кад си ти ћесарски солдат?
— пита поп.

Бјегунац промрмља њешто неразумљиво.

Крцун кресну и другом, те видјеше на њему излињао грађански капут.

— Прерушио се, да-ти! — рече њеко.

— Ама, гљући, ово је он! — викну Крцун узрујан, крешући учестано. — Он је, светога ми Василија! Он... принцип!

На то се и женске начеташе око бјегунца.

Кнез викну:

— Мак’те се, да ја с њим прозборим!

Гомила се раздвоји:

— Јеси ли ти Рус, пријатељу?

— Не. Чех.

— Шта је то: Чех!?

— Мал’да не што и Рус — објасни Крцун.

— А како ти је име?

— Јân.

— Како рече?

Милица се заборави и умијеша се:

— Ето рече: Јанко!

— Јеси ли ти они, те те зову принципом?

— Да, мене зову у Котору принцип!

— А јеси ли принцип?

— Не, гроф сам.

— Е, па добро ни дошâ, ко си да си. Ко нам на вјеру долази, они час наш је! Кога невоља прићера у ове литице, с њим, ваистину, дијелимо кору хљеба и чувамо му главу колико и своју! Кад те добра срећа на мене намјерила, мој си гост. Ја ћу те одвести ка владици, кад мине Божић. Добро ми дошао, господине грофе Јанко!

Ускок одговори:

— Хвала, господине! Примам ваше гостопримство истим срцем, каквим ми је понуђено! Видим да се бог стара за мене кад вас намјери у овој пустињи, у почетку страшне ноћи, која ће настати. Хвала!

Ријечи је наше изговарао заносећи.

— Хајд, напријед, у име божје! — викну кнез и поворка се упути истим редом, само што ускок иђаше одмах иза попа.

Сви једва дођоше к себи од чуда, Крцун потоњи; али како се морало ходити кроз невидјелицу и како им ноге клизаху по снијегу, не могаху ријечима исказивати шта им је на души. Тек кад стигоше на почетак поља његушког и кад стадоше, Крцун испали малу пушку и викну:

— Благо мени данас и довјека, е по анђелу прорекох чудо једно! Ходи, Јанко, ходи, брате, да се поцјеливамо!

И загрли ускока, који дирнут, у мраку се пољуби с невиђеним, непознатим човјеком!

Кнез одјаха, па се и он и сви мушки редом пољубише с намјерником. Женске приступаху да му љубе руку, али се он брањаше.

Најзад стари бан гракну:

— Хај'те, женске, напријед! Милице, Анђе, Горде, Киће, хај'те дома! Кажите баби да јој водимо госта, добра госта, ваистину! Кићуне, води и коња с мазгом, е ћу с дружином пјешке. Хај'те и ви, снахе, својим путем и кажите у браства ко нам ускочи.

Рако шапну попу:

— Осим свега, ово је и за ону нашу договорну работу таман како треба, баш по божјој вољи!

— Дај боже! — рече поп и кренуше се сви.

Било је још доста рано, те иако доље по дубодолинама бјеше већ мрак, горе на његушком пољу, под широким зреником, према одсјеву снијегом покривеног Ловћена, биваше све видније. Браственици с бјегунцем, скренувши налијево, брзо стигоше за један хумак, гдје је било драгово браство, осам кућа, прилично размакнутијех. Све осим његове, бјеху ниске, без прозора; његова, при крају, бјеше виша и дужа, а при источном забату издигла се кула на два боја с прозорчићима. Сви допратише кнеза и госта му до дворишта, па се опростише. Њих двојица уђоше, дочекани лавежом двају крупних торних паса, привезаних десно, гдје је била дугачка, ниска стаја. Пред кутњим вратима стојаху: кнежевица Крстиња, снаха јој Јоке Милунова с дјететом у наручју, Милица, пристав и њеки Шуто Мирков, младићак из браства. Домаћица бјеше висока и суха, а снаха јој омања, једра. Уз кутњи зид у дворишту бјеху прислоњени бадњак и бадњарице, а на ражњевима четири пецива. Кнез назва бога и пружи жени џевердар, струку и јатаган из појаса. Она прими то и пољуби га у руку, па хтједе и госта, али он не даде. Удовица и Шуто такође приђоше му руци. Кнез рече Крстињи:

— Ево ни, бабо, једнога госта из свијета!

Она прихвати:

— Дobar ни дошао и с анђелом дошао!

— Уђи, господине — рече кнез. — Дом је божји и твој. Што имамо, дијелићемо! Хљеба и соли биће, а највише добре воље и љубави, која се подијелити не може!

На сред простране сухоте пламаше велика ватра. Под бијаше застрт сламом.

— Опрости, господине, што те одмах не нудим да сједнеш — рече кнез. — Не може се, док се не сврше наши обичаји на вечерашњи вече! А то ће бити одмах!

Својима викну:

— Милице, дај видјела! Похитајмо, вјере ви, прије другије! Ђецо, хо'те за мном!

Он, пристав и дјечак, сви гологлави изидоше.

Јанко скиде фес и капут, остаде у бијелу мундиру, плавим хлачама и чизмама.

Милица запали зубљу и диже је високо. Крстиња са здјелом пуном пшенице ста према вратима, Јоке с дјететом стаде са стране уласка. Према двогубој свјетлости све три живо скренуше очи на извањца, који, стасит, спретан, бјелолик, њежног, али и мушког израза бјеше упро поглед у пламен. Смеђи брчићи дијељаху мала округласта уста од права носа; образи му бјеху такође округласти, а чело пространо и равно; очи плаве, велике; на десној страни тјемена видио се раздјељак, те му мека, али бусата коса бјеше повијена на лијеву страну.

И гостов поглед одједном пође по кући и чељади, те се устави на лијепој зубљоноши.

Домаћин унесе бадњак и назва:

— Добар вече и честит ви Бадњи вече!

Крстиња засу житом њега и бадњак, говорећи:

— Дај боже и с тобом заједно, Бадњи вече и сваки благи божји дан!

Кнез положи бадњак на огњиште.

Кићун и Шуто унесоше двије бадњарице, називљући као и кнез, а прихваћани истим обредом. Они хитро унијеше још пет бадњарица. Тада Крстиња пружи домаћину чашу вина, а он се прекрсти и наздрави огњишту:

— Здрав, бадњаче весељаче! Ми теби хљеба и вина, а ти нама добра и мира!

— Дај, боже! Амин, боже! — повикаше домаћи, крстећи се.

Кнез прели унакрст бадњак, па сркну и даде чашу госту. Овај се сјети шта треба учинити, окуси, поклони се и предаде чашу приставу.

Све је то брзо било готово, све се свршило журно.

Кнез донесе одњекуд из угла старјешински треножни столовач, примаче к ватри и рече:

— Е, сад, господине и мили госте, сједи!

Сâм сједе на сламу и подви ноге. Пошто се гост нећкаше, он га повуче, и настави:

— Сједи молим те! Није обичај да ми Црногорци на ови вече сједамо друкче но 'вако, али ти си путник и извањац, па је тебе просто. Ово су ти наши обичаји навече Божића. Овако ти је свуђ кроз Црну Гору, па и по Приморју, по Херцеговини, по Босни, по свој Србији и бог те пита докле, ђе гођ има Србаља, а има нас заного за једну добру царевину, нâко што смо расути, као стадо без пастира, и што су под туђинима, ради гријехова нашијех старијех царева и краљевâ!... А бог зна разумијеш ли све што зборим?

— Разумијем — одговори гост, звонким гласом. — Мој матерински језик доста је сличан вашему, а ваш сам прилично научио за ове двије године откад сам с вашим људима, Граничарима. Само се не могу одмах сјетити сваке ријечи!

Кнез га гледаше и слушаше. Питомо лице, углађеност, умност и топла благодост бјегунчева привлачаху старца, који настави:

— Фала богу, синко, кад ме разумијеш! Тијем си ми, заного, ближи срцу!... дакле, као што рекох, оно су ти све обичаји наши, али у мене је то половно, прешно, као мимогред, јер смо коротни, како ми кажемо... знаш, у жалости, јер ми млађи син погибе у чети има двије године, а још није освећен!

Кнез хукну и обори главу.

Запуцаше пушке негдје далеко по селу, по другим браствима, а с друге стране великог пламена, гдје бјеху све три женске, наста плач и тужаљка. Прва залелека кнежевица:

— Леле, ђецо, мој очињи виде!

За њом цикну Милица:

— Куку, браћо, добро моје!

За њом Јоке:

— Јао, бане, мој ђевере!

Кнез се подними на једну руку, а други длан положи на Јанково кољено. И стара катунска орлушина, којој бјеху оба крила сломљена, сакри сузе. Све три женске нарицаху једногрлице, па двије ућуташе, а чу се Миличина запијевка:

Куку, браћо,

Добро моје!

Моје очи

Извађене,

Моје добро

Изгубљено,

Моје сунце

Огријано,

Које ми је потамњело!...

— Доста, Милице! — прекиде је отац, више молећиво него оштро. А тада удовица настави:

Куку, бане, мој ђевере,

Братска дико!

Је си л' браћу окупио,

Бане Јоко!

Кâ што си се научио,

Перјаницо!

Да душманске с'јечеш главе,

Мегданџио!...

— Нека, Јоке! — рече он још блаже. А онда стара прихвати:

Куху, Миле, мој соколе,

куку мајци!

*Ће остави удовицу,
жалосницу!
Да подиже лудо д'јете,
само сама!
Ал' ће Јоке дић' Милуна,
ако бог дâ!
Да оружја и мејдана,
ја се надам!
Те ће бити кâ и тата,
ја се надам!
И осветит' тајка свога,
како треба!...*

— Крстиња, аферим ти га на те ријечи — рече кнез — али доста, е проглушисмо кукањем овога чојка, који не зна наше обичаје, па ће помислити е смо меки кâ лацмани! А он, богами, није лацманин, но јунак, кад му баста ускочити у наше кршеве!

Па се окрете госту, који сјеђаше погнут:

— Фала ти, љубавни и болећи пријатељу, јер виђу да те текнуло у срце наше јадовање и ето с нама заплака, прије но што окуси нашега хљеба! То ти, божја ти вјера, никад заборавити нећемо!... Дајте ракију!

Удовица донесе и стави преда њих ониску округлу трпезицу; Кићун донесе скленицу ракије и чашу.

— А сад да ти истумачим све — настави кнез. — Кад се налаже бадњак у срећним кућама пуцају пушке, пјева се и чини веље весеље, а у ојађелијем, као што је моја, тадај се најгоре повриједи незалијечене ране! Јер, ти знаш, за свакијем својијем ране су поред срца, а за ђецом посред срца! И то бјеше милосни помен ђеци, али, тврда ти вјера, посад ако и нећеш чути пјесме, нећеш ни тужбалице!

Затим домаћин наточи чашицу и наздрави госту:

Е, дакле, здрав си ми, ускоче Јанко! Добро ни дошао! Нека ти је срећно! Бог дâ да одмах омилиш владици господару. Ти си велики кућић и човјек учеван, те можеш господару и требати, али, ево одмах ти кажем, ако хоћеш, остани одмах са мном, или, ако ти се не буде стојало на Цетиње, врати се: мој дом биће и твој, и што имам, дијелићемо довијека! Не питам те, ни шта ти би тамо у твојој земљи, ни какви су ти јади дојадили, ни шта си радио, нити ће те ко нагонити да ишта о томе поменеш, ако сâм нећеш! Знам само е те је витешка невоља пригнала да бјежиш у ове наше јадне кршеве! Ласно ти неће бити, синко, али, божја ти вјера, бојати се нећеш никога, осим бога, нити ће ти ко заповиједати! Бићеш слободан, као што смо ми, а за то се крвимо и отимамо стотинама година! Здрав си ми!

Ускок одговори:

— Хвала ти од свег срца, кнеже. Ја сам много дирнут твојим дочеком и твојим ријечима. Иако сам млад, са мном је било свакојаких чуда, али сумњам да сам кадгод био овако изненађен, овако узрујан од милине! Да ти знаш шта сам је очекивао ноћас, на што сам био спреман! Хвала нека је милостивом богу, што учини да ме ти удесиш на моме тешком путу! Вјеруј да ја у својој земљи нијесам учинио ништа срамотно, са чега би љага остала на мени, са чега не бих био достојан живјети са слободнијем јунацима! Огријешио се јесам о закон, али не намјерно; томе је била крива колико моја зла судбина, толико и бујна младост, а казна је била нечовјечна. Да је била само оштра, ма колико оштра, не бих ни помишљао да је

избјегнем, али ми је она убијала душу и понос, зато сам ставио главу у торбу и затворио за собом за навијек врата своје отаџбине. Ја сам сад добјеглица и ништа више, а стараћу се да у новом животу стечем права која има сваки Црногорац. Ништа пак урадити нећу без твога савјета, кнеже, јер те одсада сматрам као другог оца! И да си ми здрав са цијелом породицом, са цијелијем својим јуначким браством!

Домаћи бјеху се примакли и збили иза домаћина. Милица држаше братанића. Кнез, раздраган, обазрије се и гракну:

— А-ну! А-ну! Види их само! А вечера! Ђаво ви вечеру позобао! Мислите ли да се ријечима и здравицама може глад утолити! А, бабо! Не чудим се, најзад, никоме као теби! Не помишљаш ли да је човјек огладнио, верући се уз наше главице!

Милица, с дјететом у наручју, сједе пред оца и рече:

— Зар баш ни једне ријечи немаде, тајко, до сада за твога драгића, а толико си се радовао што ћеш му дати јабуку! Види само како се срди на тебе и окреће главу!

Стара јуначина чисто заниједи, стидећи се од тога њежнога пријекора. Јанку би тада згодна прилика да добро уочи дјевојку.

На крилу јој сјеђаше здраво мушко дијете од непуне двије године, голијех ножица, јер на њему не бјеше друге одјеће до кошуљице. Дијете раширило руке преко тетинијех набреклијег груди, а главу прислонило на њено грло, те је морала одићи своју главу да гледа оца. А каква бјеше та женска глава! Материне црне, свијетле очи, а очеве племените црте, њежније, разумије се, огледаху се на младу лицу. И њен нос бјеше малчице кукаст над малијем устима, из којих бљештаху зуби. Љепоту главе зачињаше бусата црна коса, сплетена у вијенац. У потпуној сразмјери удова и нежној љепоти обликâ

избијаше једрина и снага. Надасве Јанко се чуђаше њеним малим рукама и стопалима, чим се махом Црногорци одликују.

Пошто Кићун кришом донесе и даде кнезу јабуку, он започе, утањивши гласину:

— Ходи мали грдове, ходи к ђеду да се помиристо! На, виђи што ће ти ђед дати, ако му лијепо сједнеш на кољено и ако га целиш!

Драгић се обазрије и, видјевши лијепу облук јабучицу, хтједо пријећи ка дједу, али се намах сјети да је увријеђен, те се опет окрете.

Дијете много више наликоваше на Милицу, него на матер.

Тада заграјаше што које:

— Е, не ваља тако, Драгићу! То није лијепо! Кад ђедо моли да се помирите, а ти окрећеш главу! Још ти дарива јабуку! А-ну, ђедо, дај мени, ја ћу те целити!

— На, ови час даћу је њеком, ако грдов не дође!

Та пријетња сломи упорство Драгићево, те пољуби дједа и сједо му на кољено. За њеколико се стиђаше непозната човјека, те га кришом погледаше; како сваки пут среташе крупне, плаве очи, сваки час обараше своје. Ваљда је случај био да се тијех тренутака то исто дешавало и тети.

— А знаш ли, Јанко, да овај пиколо грдов хоће да се жени? — запита дјед.

— Тако! — рече Јанко и на лицу показа тобоже велико изненађење.

— Ја мним не би ни једна пошла за њега! — дода њеко.

— Е, да! — прихвати Милица. — Ти то кажеш! А онамо све се грабе око њега. Али је он изабрао! Је ли да си?

Баба, која чучаше поред лонаца, исправи се и запита:

— Оли се женит', Драгићу? Кажи томе човјеку!

Драгић их гледаше редом, па тек на бабине ријечи уприје слободно своје очице на извањца и повјери му:

— Оцу се зенит!

Захори се смијех.

— А коју ћеш узети? А-ну, кажи томе лијепом стрику! — дода баба.

— Узећу Милу Ђулову!

— Чујеш грдова! — рече ђед. — Узеће Милу Ђурову, ону ружељаву!

Настаде тобож распра:

— Није ружна, но баш згодна! Опака је, па ће га бити! Неће то ђавоље јабуке он појести, но ће му све она грабити!...

Јанко је мамио дијете, а оно час гледаше њега неповјерљиво, час се погледом обраћаше тетки, па ваљда на њен миг, отиде к ускоку.

Удовица и дјевојка почеше доносити јело, најприје тек испретану погачу, па здјелу пиринча и здјелу купуса с кромпирима, па кромпира печенијех, па на кружићу скадарске икре, а на већем печенијех укљева. Момак донесе покољенак, велику боцу кантуначу вина и столовату чашу.

Кнез устаде и за њим сви. Он се прекрсти и изговори:

— Да се са страхом помолимо и поклонимо господу богу и богородици, благоме Христу, часноме крсту и сутрашњем Христову рожанству! Боже помози! Боже помози! Боже милостиви, ти помози и утјеши. Жива богородице, смилуј се, помози! Свети Ђурђу, моје лијепо крсно име, помози нама грјешнима! Сви свети угодници божји, будите нам у помоћи, у дневу и у ноћи, сачувајте дом ови од болести, срамоте, биједе невидовне, сачувајте нам дијете наше Драгића и свијем живијем подајте здравље, а мртвијема покој! Амин.

Сви домаћи шапћући понављаху његове ријечи, а сви гласно рекоше „амин“, па посједаше на под, мушки обашка, женске с дјететом обашка. Јанко отклони столицу, па подви ноге. Пристав и Шуто збише се један уз другога, подаље и од трпезе и од главара. Па прионуше сви својски, без ријечи.

Тада се Јанку одгонетну једна загонетка. Дотле се чудило како силни пламен не запали сламни кров, али тада видје да је горе пробушен отвор, који се све наниже шири, и да је тај отвор ограђен олијепљеним плетером, те личи на изврнут левак. Због тога је пламен високо струјао, а озго је пиркао чист ваздух. У томе димњаку сушило се доста бравијех и говеђих бутина и ребара (чувена његушка „кастрадаина“), доста резова сланине. Тек тада видје покућанство и распоред, три дрвена кревета при стијени, двије богате оружнице, полицу за стоне судове, два велика шарена ковчега, у једном углу разбој, у другом враташца, кроз која се доиста ишло на кулу.

Мирећи глад, Јанко би радо намирио и своју испитљивост. Питао се откуда тим простим брђанима, поред патријархалнијех обичаја и нашљеђене храбрости, њека финоћа у понашању, њека природјена учтивост, па оно осјећање свога достојанства, она присебност и духовитост, оно складно држање и склад у сваком покрету, од чега обично ни трага нема у осталијех јевропских сељака, а због чега му се сви које је те ноћи видио приказиваху као њеки шпањски гранди! Највише га занимаше Милица. Та она не бјеше сељачка љепота, толика

грациозност, толика умност која сијаше из ватрених очију, припадале вишем створу. И младић се занесе. Шта би му недостајало кад би довијека живио припростијем животом, међу слободнијем и поноситијем народом, уза жену каква би била Милица, а, разумије се, примивши и њихове навике и поглед на свијет. Шта губи лишив се извјештаченијех потреба и навика и предрасуда свога сталеза?... Колико је година Милице? По свој прилици седамнаест-осамнаест! Шта стари управо мисли кад га нуди да остане с њим? Ваљда не помишља да га узме за „пристава“?

— Има ли, Јанко, у вас кртоле? — запита кнез, стављајући преда њ понајвиши печени кромпир.

Млади човјек трже се из мисли, зачуди се најприје томе питању, па, насмијав се, одговори:

— Како не би било кртоле!?

— Е, видиш, у нас је одскоро! Нема њеколико година откад је наш владика набавио из свијета сјеме и растурио га по народу. да је благословен и због те работе, као и због сваке своје, е би без кртоле народу било много горе него што је, као што му је заного било без ње. Сад, може се рећи, нема више глади у Црној Гори, јер добро роди, а, богами, узме народ и лијепу пару за њу у Приморје.

Јанко исприча кнезу историју кртоле, како је пренесена из Америке у Јевропу и све чудне догађаје, који су због тога храњивог гомоља потекли. Кнез се чудило и смијао. Наливши чашу, рече:

— Благо теби, синко, кад си тако учеван, а заного и мени би благо било кад би ти овијех дугих зимњих ноћи поред мене вако сједио и причао ми како је у свијету, а особито како је бивало у стара времена. Вјеруј ми да би то за мене највише уживање било, јер знање и памет је поврху свега. Бјех млад за времена владике Саве, али сам њеколика пута бивао уз њега и

на Цетиње и на Стањевиће, и слушао и њега и друге ђе из књигах талијанских и руских и наших тумаче свакојак ствари, и за Лесандра Вељег, и за Римљане шта су радили и какви паметни јунаци били, па и за српске царе и краљеве, за Душана и Дечанскога и друге!... Е, здрав си, Јанко! И опет добро ни дошâ! Нека те јаки бог сачува здрава и весела међу нама и нека учини да се обикнеш међу нама, и да будеш стиман и празан међу својом новом браћом, као што је прилика, те да што мање јадаш за својима. А у здравље и твојијех на дому и свијех којима си у срцу!

Јанко захвали здравећи домаћину и његовима, величајући њега и сав му род.

Крстиња шапну снаси и кћери:

— Е, богами, ово је да се човјек крсти и чуди! Ови Јанко као да је међу нама растâ! Умије и наздрављат' и причати и шалити се, ма сасвијем као да је од наших! А, богами, на очи је виђет' да не би узмакао ни ђе треба јуначки смрти у очи погледати! Тако ми се чини! Е згодан, е учеван, е јунак, е од веље куће, па ђе доприје, бого мој милостиви! Јадна његова мајка, ако је жива!

— Ја мним — прихвати Јоке — да ће владика помирити Јанка с ћесарем.

— Мниш!? — узвикну Милица, те се оне двије зачудише.

— Шта би било то чудно? — запита је мати.

— А, да-ти, нијесте разабрале што Јанко рече тајку у здравици? Рече да је затворио врата завазда за собом и да не мари, јер му образ не подноси!

— Јест то рекао — потврди мати. — А наш стари ђаво збиља се заљубио у њега. Чусте ли ђе га нуди да остане с нама. Буди бог с нама. Шта би радио један такав господичић с нама!

— Да га разговара крај огњишта! — дода смијући се
Јоке.

Милица се наже, пољуби братанића и рече:

— А, ваистину, и да учи књизи нашега Драгића, да буде
знавен, као Саво Марков или као гувернадур!

Још су мушкарци мало јели, па млађи однесоше судове
и трпезу. Кнез пружи чибук Кићу, а Јанку рече:

— Ја мним да и ти пушиш? Оли да ти донесу један
чибук?

— Хвала, имам — рече Јанко, па извади из шпага своју
лулицу и напуни је својим дуваном. Пошто припали, извади
златан часовник и гледну на њ. О златној верижици, осим
часовника, вишаше још њека округла кутица, што привуче
пажњу и дивљење женскадије и момака.

— Још три уре до поноћи — рече он.

— Бого мој — шапну Кићун — има сâт као Саво Марков,
сав од сухога злата.

— А има два. Још један мали! Што ће му два? — пита
Шуто.

Њих двојица задуго пушаху ћутке, па кнез започе:

— Шта мислиш, Јанко, има ли ђегођ на свијету земље и
народа као што је ова наша?

— Ја то не знам, кнеже, јер не познајем вашу земљу.

— Ваистину, ово што си прегазео од Котора довдје,
доста ти је, па да замислиш и остало! А ово што си видио нас,
доста ти је да судиш и за остале.

— Онда је добро! — рече Јанко.

— Далеко је од добра, синко! Нâко, ти си чујâ за Црну Гору, а то бих желио знат' што си чујао о нама.

— Да сте јунаци, да се толико стотина година борите за своју слободу, да сте готово непрекидно ратовали с Турцима и одбијали њихове силне војске, да сте заједно с Русима ратовали против Француза. Ето!

— И још што?

— Да сте дочекљиви, а о томе се ево одмах увјерих; да сте побожни; да држите задану ријеч; да сте поносити.

— А о владици нашем шта си чујао?

— Да је паметна глава и добар војсковођа. Једва чекам да га видим.

— А о другијем главарима племенским јеси ли шта чуо?

— Ништа.

— А колика мислиш да је Црна Гора?

И то не знам.

Е, ево ћу ти ја казати, колико ти треба. Права Црна Гора има седам племена: Цетиње, Његуше, Ћеклиће, Бјелице, Чевљане, Цуце и Пјешивце. То је све Катунска нахија. Па онда имају нахије: Ријечка и Црмничка. То је све наблизу. Та се племена дијеле на братства. Ми Његуши, у старо вријеме, када Турци освојише Херцеговину, доселисмо се одонуд, а старина нам је била под планином Његошем. Ми смо ти, дакле, ускоци, као што је сва Црна Гора. Кад су наши стари овамо ускочили била су само два братства, Ераковићи и Рајчевићи, народ од два брата, од Ерака и Рајича. Данас има: Петровића, Поповића, Кустудија, Радоњића, Жутковића. Владика је од Петровића. У

сваком племену има војвода, кнез, сердар и барјактар. Ми обашка имамо и гувернадур. Ето ти!

— Ма је ли владика као краљ њеки, као принцип?

— Јест у вријеме рата, а овако, главари суде у племенима и без њега.

— А шта је онда гувернадур?

— Кâ највећи главар. У њега је једна пола печата државнога, а друга је половина код владике, па кад се састану и саставе...

Силан лавез и тутњава корака у дворишту прекидоше причање кнежево. Момци потекоше к вратима.

IV

У ђе око двадесет браственика. Најстарији отац Раков, Мргуд Шутов, с њекаквом великом златном медаљом на грудњаку, скиде капу, што и сви учинише, те започе:

— Синовче, крило наше, ево нас свијех твојих брата да те овако за њешто молимо!

Кнез драго, веома изненађен, уста и рече:

— Шта је, браћо, за име божје!? Што стојите гологлави преда мном, као пред владиком!? Кад је још то било!? А-ну, сједите, па зборите!

— Нећемо но овако — поврну старац. — Ти знаш да се на вечерашњи вече не долази на посјед, но да има бити друга работа! Ми смо умолници!

— Ако је тако, ево ћу и ја вас слушати гологлав! — рече он и скиде калпак.

Мргуд настави:

— Ти лијепо знаш, синовче, да је твоја радост и наша радост, да је твоја жалост и наша, да, као што нам се не би досадило уз тебе се веселити, тако нам није дојатило ни уз тебе туговати, а ипак се, ево, договорисмо да те молимо да прекинеш коротовање, а то баш највише тебе ради.

— Мене ради — рече кнез, чудећи се.

— Да, синовче! Ето имаш унука, хвала богу, дијете напредно мимо дјецу, па чисто сви страхујемо е би га могло

кобити оволико наше туговање!

— О, сачувај, боже и Божићу! — рече Крстиња, па у страху узе дијете у наручје.

— То је једно — настави Мргуд — а друго је: ево ти у кући госта, о коме ће се гракнути кроза сву Црну Гору и Брда, па ће нам дика бити, ако се у народу рашчује: „Кнез Драго, да би дочекао госта како ваља, прекинуо је домаћу жалост.“ А има и још један разлог. Као што знаш, овијех дана удајем унуку, Анђу Ракову, у добре људе, па нијесмо ради да је глухо испратимо и да нам нови пријатељи забаве и реку: „Гледајте их не могу да прежалe браственика, као да се није јуначки замијенио, и као да га нема ко и даље светити!“

— Доста, стрико, молим те — викну домаћин узрујан... дакле, желите да огласим Божић?

Сви заграјаше:

— Ела, молим те! А-ну почни! Без требе нећемо ни ми!

Он натегну малу пушку, па потече к вратима, вичући:

— Ха, за мном! Огањ! Огањ сви!

Сви истрчаше за њим у двориште, те стаде грмљавина пушака. Њеко викну:

— Ха, соколе Крцуне, дед запој, као што ти умијеш!

На то јасан, снажан младићки глас запјева:

„Све у славу бога великога,

А у здравље нашег бана Драга!...“

— Пунте! Урте! Појте! — викало се у дворишту наизмјенце, између пуцњаве и пјеванке.

Гост, оставши у кући, стојаше као укипљен. Приђе му Милица и пружи му малу пушку. Кроз осмијак И пламен очију као да му дјевојка говораше: „Ево ти обиљежје јуначко, млади ускоче! Разумиј овај дар!“ Његове очи такође плануше, а рука му задрхта, примајући оружје.

Густ, тих снијег падаше кроз црну ноћ. Кад Јанко испали своју, почеше се одзивати из најближега браства, па из осталијех, те кроз тишину и влагу, разлијегаше се силна грмљавина.

Кнез се врати у кућу вичући:

— Оро, ђецо! Оро!

Сви нагрнуше за њим. Милица припали зубљу. Поп Марко, Рако Мргудов, Крцун Сердарев и Перо Пуров одвојише се да пјевају. Остала гомила уврста се у полукруг. Стари Мргуд стаде преда њих и викну:

— Хајде, синовко, да поиграмо.

— Еламо, ваистину! — одазва се стара Крстиња и стаде према њему.

Крцун и Перо запјеваше једнаким гласовима, једнак застајући и ударајући о слокове:

„Ви-но пи-ју по три по-о-о-бра-а-а-а-ти-и-ма!“

Старац рашири руке, као орлушина крила. Старица, оборенијех очију, поиздиже прсте и залепета њима, као заплашена јаребица. Она два млађа пјевача запјеваше други стих бржим нагласцима:

„У Ро-ви-не, у То-ма-но-ви-ће!“

Поп и бркоња, дебљим гласовима а истијем начином, поновише тај други стих. Кад младићи преузеше пјевање, старац

узе подвикивати: и—и—и, па обоје почеше играти. Он укрсти десну ногу пред лијевом и на једној одскочи два пута, а другом, пресумићеном, укоченом, додирну само земљу, све по мјери. То исто, а сложено с њим, учини и баба. Онда измијенише ноге. Тако наизмјенце поиграше њеколико пута на једноме мјесту, он све јаче кликћући и размахујући рукама, она једнако смјерно и као плашљиво, само што ће каткад и она затрептати рукама и подвикнути: ха. Одједном потекоше једно другом, али се на вријеме одмакоше, једно надесно, друго налијево, не губећи у томе мјеру играња. Најзад, брзијем полукругом измијењаше мјеста. Тако је игра текла уз пјевање и пуцање.

Јанко, с малом пушком за ременом, посматраше игру. У почетку није могао одољети смијеху. Старац Мргуд Шутов, сух, малко погрбљен, бјеше највиши међу онијем стаситијем брђанима; бјеше окошт, велика грбаста носа, танких, бијелих бркова, ситнијех, плавијех очију, а бијели бичеви косе удараху га по плећима, као што га удараше и велика медаља. Пазећи на ритам, стаде размишљати о значењу покретâ; учини му се да та проста али отржита и ратничка игра приказује титрање јаке грабљиве птице с нејачом.

Мргуд и Крстиња измијенише мјеста четири-пет пута, па потекоше једно другом и пољубише се она њега још пољуби у руку.

Замијенише их кнез и снаха му, удовица Јоке.

Мргуд, раздраган; куцну Јанка по рамену:

— Виђе ли ти, млади господине, како старац скаче и урличе, а?... А шта би рекао, колико ми је година?

Пуро Мијушков, Стево Бајов, Гашо Перков и Стијепо Мрков, све старији људи, окупише се око њих двојице. Овај пошљедњи, ћорав и сакат у прстима лијеве руке, изгледаше као да се вјечито кези.

— Не знам — вели Јанко смијући се и рукујући се редом с њима... — Не знам, имаћеш... биће ти око седандесет?

Сакати Кезун преви се и стаде ударати здравом руком о кољено.

Стево рече:

— А седамдесет је мени и кнезу и овијема, а он је друговао с нашим оцевима!

Пуро Мијушков дохвати Мргудову колајну и запита ускока:

— Умијеш ли читати српски?

— Не, но руски? — исправи Стево Бајов.

— А да ли то није све једно? — рече Гашо Перков.

— Умијем њешто — потврди Јанко. — Научио сам међу Граничарима. А слова су иста и српска и руска.

И нагнув се према свјетлости, прегледа медаљу па настави:

— Овој медаљи има више од сто година! На њој је лик руског цара Петра I, а што наоколо пише не могу све разабрати, само има ријеч „Црногорци“.

Пуро му објасни:

— То је једна од онијех стотину и шездесет што је цар Велики Петар послао владици Данилу, послије боја на Цареву Лâзу. Још само једна има у нашем племену. Ову је својом руком дао овоме Мргуду владика Сава, послије онога великога боја на Кчеву, ђе је Мргуд већ био барјактар. Послије му је и Мали Шћепан притврдио...

— И књаз Долгоруки — допуни старац.

— Да. А онда је Мргуду већ било преко двадесет и пет и шест година. Дакле, сад лијепо можеш срачунати, колико му је?

— Много, много — рече Јанко, градећи се да рачуна, а помишљајући да им је до шале.

Њеко га зовну из кола. Зачу се више гласова:

— Ускок!... Јанко!... Ускок!

Кнез га ухвати за рамена и рече:

— Да и ти поиграш. Оли, вјере ти, по црногорски да поскочиш?

— Хоћу — рече он и стаде пред овитак, малко снебивајући се.

Видјев Милицу према себи, он се брзо прибра и започе играти спретно, правилно, ка' оно добар играч од ране младости, коме је лако било ухватити мјеру и покрете просте игре. Толика лица, спремна на смијех, изразише велико чуђење. Настадоше узвици: „Гледај га, молим те! не би ли рекао да је стотину пута играо оро!“ да није зазорно, свак би још додао гласно оно што мишљаше: „Е згоднијег пара не можеш ни замислити!“ Њих двоје то осјећаху и своје задовољство исказиваху говором складнијех лијепијех покрета.

У томе уђе гомила браственица, те загушише и проглушише кућу. Јанко и Милица договорнијем погледом прекидоше игру; она му се маши руке, али он стиште њену и принесе је својим грудима, разумије се, то учини брзо и кришом.

Женске се збише у гомилу, одвојено од мушкараца. Било их је и средовјечнијех. Од тијех задржа пажњу Јанкову једна ониска, необично широка и пуна. Бјеше још бјелолика

великих повијенијех обрва, са изразом њежности и сјете. Он помисли да та неће бити од истога соја. Све га посматраху испитљиво, а учини му се да му је она најмање туђа, да му напомиње нешто материнског или сестринског. У оној мотњави Јанко дође до Милице, која опет држаше братанића, па, играјући се с дјететом, запита је за жену. Милица се најприје збуну и порумени, па му на прекид поче одговарати. Каза му да је то попадија Гојача, жена попа Марка Пунишина, родом из Приморја, најдушевнија, вели, жена у браству, права задушна мајка, а и међу људима цијењена као паметна. Али је, вели веома несретна, јер је нероткиња...

Међутијем се измијенише пјевидрузи. Сва се младеж одвоји ка средини куће, а старији посједаше крај огњишта. Крцун Сердарев, као обично, приволи се старијима и посади се до ускока. Милица донесе вино. Докле се ови крај огњишта у тишини почеше обређивати пићем, на другој страни опет узаври пјеванка, кликтање и пуцњава. Милица стаде иза Крцуна да чека ред за даље послуживање.

Јанко заподјену разговор. Запита кнеза да ли збиља има Мргуду преко деведесет година?

— Има — потврди Драго. — У нашим крајевима дуго живе људи, који имају вијека, којима не би суђено да погину. Овај наш стрико Мргуд, стари барјактар, заного најстарији у Црној Гори, имао је гдје заглавити и педесет пута! Сав је изврешетан зрнима, али му је бог дао вијека, па је имао и лијека. И овога брата нашега Стијепа Мркова, као што видиш, грдно су пушке иштетиле; ето му избиле око и осакатиле руку, и, ја мним, још га на пет-шест мјеста пробушиле, па му ни ђавола! Што је то тврда чапра, тога више нема на свијету! Кад је лежао у најтежим ранама, кад сви мишљасмо дође му крај, он се кезио као ово сад! Јер, што је њему бог дао весело срце, ни тога већ нема на свијету! Ако ћеш да се смије од сада до зоре, све овако... А-ну, љубави ти, Стијепо, удри у смијех.

Ђоро, као оно прије, преви се, стаде ударати дланом о кољено и вртјети главом, да одоли силноме смијеху, што изазва опћу веселост. Докле се смијех орио, Крцун шапташе Јанку:

— Јест бестија, али је свакоме мио, јер је дјетиње душе! Петровићи, особито господин Саво, радо се с њим шале. Владика најрадије с њим збори, али насамо. Чух владику гдје једном рече да је овај Стијепо једини Црногорац, у коме нема ни труна кичељиства, а гвозден је јунак, као најбољи! Никада од њега нећеш чути да помиње своја јунаштва, да се хвали, као на примјер овај стари Мргуд, који те ено сад гледа и једва чека да граја утоли, да почне. По души, има се чим хвалити, а и он је добар.

Збиља је Мргуд нестрпљиво упредао бркове гледајући Јанка. Овоме од тијех повјеренијех ствари као да једна бјеше најпреча, те запита Крцуна:

— Тај Саво, то је брат владичин?

— Јест.

— А човјек је од књиге?

— Како не. Он има товар књига. Прима и новине. Свјетски је човјек. Бивао је у Бечу, у Петрограду, у Србији. Он је кавалџер „Светога Ђорђа“.

— Тако! — рече Јанко, угодно изненађен. — Ја бих могао сјутра да га походим?

— Не сјутра. Првога дана Божића полази се само браство! Прекосјутра, на Божји дан, можемо заједно! По свој прилици, ићи ће и кнез и још двојица-тројица од наших! А ја бих желио, господине Јанко, да ти сјутра обучеш нашке хаљине! Наћи ће се за тебе! Би ли их обукао?

— Бих! Хоћу... Реци ми, молим те, могу ли истога дана походити гувернатора Вукотића?

Крцун се намршти, мрдну обрвама и заврти главом, као да хтједе рећи: „Не знам шта да ти одговорим, не разумијеш ти наше работе и прилике!“ Али одговори:

— Ја мним да је у реду да отидеш и к њему; сутра ћемо се договорити. И он је кавалџер „Светог Ђорђа“.

— Шта то? — запита их кнез.

Младићи и не опазише да поодавно бјеше настао тајац око њих, да их сви посматраху.

Крцун одговори:

— Ето, сјутра ће господин Јанко обући наше рухо.

— Па лијепо, ваистину — прихвати кнез. — Биће згодан Црногорац!

— Бијесан Катунџанин, божја ти вјера — прихвати Мргуд Шутов. — Нâко што ти је кожа бијела и мека и што си ошишан, али до Ђурђева дне, у нашим горама, има кад и да ти кожа очврсне и да ти перчин порасте!

— Не мора ни то бити — опази Стево Бајов. — Није ли преко двадесет година међу нама живио онај Долћи и без перчина и без нашега руха!? Па шта му је фалило? Лијеп човјек и мудар и учеван и стиман бјеше!

— Ко то бјеше? — запита Јанко. — У исти мах опази да се сви намрачише и да Крцун погледа Стева као не одобравајући.

Ђоро одговори:

— Човјек из свијета као и ти!

Тада проговори први пут, а на чудо свјема, рече то озбиљно и суморно; па, као да га баш то подбоде шта га сви гледаху у чуду, настави:

— Био је тај Долћи латински поп и зваху га обат! Био је писар владичин, а био је учеван и душеван и вјеран му, али га њеки главари макоше на душу, те га нестаде!

Крцун, видјев да је све то Јанку загонетно, додаде:

— Дугачка је то прича, те није ласно све разабрати, а имаћеш кад!... А-ну, ђеде Мргуде, што ти шћаше рећи — обрати се Мргуду, који два-три пута хтједе да заусти њешто.

— Ваистину то да једнако жалим, што ме не поведоше на Вранцеца! Зар не би љепше било да сам погинуо ове војне, но да чекам смрт у пепељаку, као баба чесова!? Је ли, ђетићу (обрте се Јанку), зар не би љепше било да се након мене прича, што ни за кога: „Војевао је сто година, па погинуо!?“

Сви се насмијаше. Син му Рако рече:

— Прећера, тајко! Не би нико рекао оно, што је сувише далеко од истине!

— А колико је далеко, грдове? Ево да све испричам укратко, па нека суди овај учевни ђетић!... Ја сам, млади господине, вршњак с оцем владичиним.

Син га прекиде:

— Владици је сад шездесет и пет година, почем је вршњак са Стевом Бајовијем. дакле, нека си старији од њега највише двадесет и пет година, то би сад имао око деведесет.

Старац се љутну:

— Ја тако не умијем рачунати. А ти, жив ми био не бркај и не прекидај, јер ја ово причам овоме човјеку из свијета, који ме

до сада није чуо!...

И обрте се Јанку. Остали заподјеше разговор међу собом. Старац настави:

— Е, дакле, првом сам пушку понио кад је паша Махмутбеговић ударао на Куче, бјеше ми тада око петнаест година; први сам се пут ранио двије године касније, у четовању, у Никшићкој Рудини, баш оне године кад је владика Сава ходио у Русију да прими оне силне паре од царице Јелисавете! И знај лијепо, да не лежах у ранама, ћаше ме владика повести са собом у Русију. То ми је рекао послије, пошто се вратио. Пошто се извидох, ожених се. Е, братиковићу си ми мој красни, ће оно остадох, докле оно доћосмо?

— Оженио си се! — дода Крцун, који га, осим Јанка, једини још слушаше.

— Да! Први пут понио сам барјак на Кчеву, кад'но разбисмо ону вељу турску војску, највећу што је икада ударала на Црну Гору! Тада ми је исти владика дао ову царску медаљу, коју у нашем племену има само још Саво Марков, зато што је посјекао Мехмет-пашу Кокотлију. И дао ми бјеше још један руски крстић, но га, јадан, изгубих. (А рече ми Саво Марков да се може писати у Русију, па да би га могли послати!) А већ кад је дошао у Црну Гору цар Мали Шћепан, већ тада и овај мој бркати Рако бјеше стасо. Ја сам пратио владику на Ћеклиће, кад оно ићаше да се састане с царем. Па био сам с царем Шћепаном и овћје на Његушима, у кући гувернадуре Јока Станкова. Послије, кад због њега, због цара Шћепана, ударише на нас три војске: босански везир Сулејман-паша од Никшића, румелиски беглербег од Подгорице и скадарски од Плавнице, ја сам се био с босанским везиром. Но, на наше јаде, немасмо џебане, а млетачки принцип затворио границу, држаше руку Турчину, те морадосмо послати у Подгорицу Шћепанова коња Брњаша и слагати да је Шћепан погинуо! И сваку ти ситницу из онога времена умио бих испричати, као да сад све очима гледаш, за примјер, кад смо глобили владике Саву и Василија и узели им глобе стотину

волова! Али то би дуго било! И сад, братиковићу си га мој красни и ђетићу мој лијепи, за ове тридесет и три или и четири године, откад се овај владика завладичио, осим овијех пошљедњијех година, био сам ти вазда у свему. Е, сад, ти, ка учеван ђетић, лијепо срачунај колико сам година војевао.

Крцун, који се често осмјекивао, рече:

— Ма, ти мислиш, ђедо, да сав бијели свијет зна наше работе, да зна ко су биле владике Сава и Василије и цар Шћепан и кад си ти барјак носио и војевао!?

— Ваистину, дијете, знају добро за нас цареви, краљеве, толики књажеви и ђенерали, паше и везири, а за фукару не марим. Кад је књаз Долгоруки долазио да свргне Шћепана, па га признао за цара, мниш ли да је једанпут са мном зборио? Па млетачка господа, па послије онај ћесарски ђенерал Вукасовић, па ко зна колики још?

Кнез га ублажи:

— То је истина, стрикане. Ти си чувен надалеко, али не видиш ли, болан, да је овај наш ускок још дијете? Дај, Милице, бардак старцу да наздрави.

Поп запита Ћора:

— А ти, Стијепо, јеси ли бивао ђе и Мргуд?

— Нијесам, брате, свуд, нијесам имао кад, пошто је он прије дошао на свијет!

— То знамо, но кад си стасао, кад си га већ стигао?

— Е онда му нијесам стопе изостајао! Осим што не бјех у Кучима и на Кчеву, нигдје га друго не пустих без себе, па га још претекох, бјех без њега у Приморју.

Па, као да то бјеше врло смијешно, опет се стаде кидати од смијеха.

— И још си посјекао француског официра, на Бргату, у шанцу! — напомену Крцун.

То тек подјари неразумљиву веселост Стијепову: поче решетати главом и размахивати рукама. Сви, осјем Мргуда, слатко се смијаху, а Мргуд, кадна, кипћаше у себи. Стево Бајов викну му:

— А-ну, чоче, но испричај, све како је било!

Тада Стијепо устаде и поче на прекид приповиједати његову борбу с Французом, показујући покретима ток напада и одбране, намјештајући главње као топове. Кад он сврши, Мргуд опази:

— Валај, право имате што се спрдате! И ђеца су их сјекла! Знаш, Јанко, да је синовац владичин, Јоко Перов, посјекао двојицу тијех ускогаћа, па му данас у племену зато не дају мира, но га задијевају!...

То је био ваздашњи повод спора између старијех и млађих; стари тврђаху да Французи нијесу никакви војници, да су побједе над њима биле лака ствар; млађи тврђаху да Французи у храбрости и издржљивости не изостају Турцима. Драго, поп, Рако, Стево, Стијепо, испричаше сваки по њеки примјер, било војне вјештине, било јунаштва. И те појединости занимаху Јанка, те овда онда стаде постављати питања, па мало-помало загрија се преобрази се скроз, од момка смјерна, намјерника послушна, поста на један мах озбиљан, вјешт испитивач, занесен за војнијем работама. Јанко је знао да је наше приморје било њекад млетачко, да је Наполеон разорио млетачку државу, да је приморје по уговору припало ћесаровцима, да су га послѣје Французи преузели, да су га Руси и Црногорци отимали од Фрџнцуза, али то је знао у главном. Опазив да Стево Бајов умије најкраће, најпрегледније причати,

наведе га да почне с почетка. Стево му исприча како су Французи ушли у Дубровник и како је владика, по жељи Русије, пошао на њих са својим Црногорцима и Приморцима и са три компаније Руса, које руски адмирал Сењавин бјеше искрцао у Боку; како је први сукоб био близу Цавтата, гдје су Французи и удружени им дубровчани зло прошли; у другом нападу придружи име се руски мајор Забјелин са осам компанија јегера и мушкетира, те Французи ноћу оставе Цавтат и повуку се ка Дубровнику. Три дана гонили су их наши и Руси и отму им све земљиште између Цавтата и дубровника и узеше једну заставу и око двије стотине пушака. Французи се тада утврде на више мјеста на брду Бргату, близу Дубровника.

— У томе — настави Стево — Сењавин оружа бокелске трговачке лађе, те с њима и са својом флотом дође под дубровник, и ђенерал књаз Вјаземски, такође по мору, стигне из Крфа с једнијем батаљоном пјешака. Ратнијех бродова могло је бити око двадесет, редовне руске пјешадије до дванаест стотина, Црногораца и Примораца око четири хиљаде момака. Француза је било око три хиљаде, а оружанијех дубровчана толико. Вјаземски узе главну команду над редовном војском, а владика над својима, те у зору летњег дана почне напад овако: од флоте одвоји се пет бродова под заповијешћу контраадмирала Сорокина, и примакну се што се могло ближе савезничкој војсци. Од Срба одвоји се двије стотине људи под вођством кнеза Драга, те у највећој врлети освоје одмах предња мала утврђења. Ту се Стијепо Мрков ухватио у коштац с њеким младим високим француским официром, који му одсјече два прста, а Стијепо њему главу...

— А млад и згодан бјеше, те ми га је и данас жао — рече Ђоро без смијеха, искрено.

У тај мах разврже се оро, те сви младићи посједаше иза старијих, а женскадија се зби око домаћице, у углу. Стево причека докле се обреде вином, па настави:

— Одмах затијем ударисмо на други шанац. Ту је предњачио Јоко Драгов...

Крцун објасни Јанку:

— То је, знаш, био старији син кнежев, соко какав се ријетко рађа!

— Соко, богме! — настави Стево. Од прве је оборио из пушке једнога, па из леденице другога, па загна јатаганом, те нам се међу њима изгуби испред очију. И то учини, те брзо узесмо и тај шанац, јер наш грлати поп викну: „Ха, црн нам образ, погибе Јоко Драгов!“ А наш бркати барјактар у тај се мах створи посред њих. Французићи, што их остаде, побјегоше навише као козе, у трећи шанац. Пало их је, да-ти, десетак. И хоћеш ли вјеровати, Јанко, сине, да нам сва штета би, што се ту рани троје-четворо момчади!

— И што моја два прста остадоше — дода Ћоро, уз свој обични горопадни смијех.

— А не рекох ли ја да нијесу исто што и Турци! — рече стари Мргуд. — Толико ми јада, што ви ћасте тако лако изгонити Турке из шанаца!

— Докле се ми одмарасмо, а, богме, и шчињасмо и договарасмо што ћемо, стиже нам у помоћ руски капетан Бабичов с двије стотине људи. Тек што се заједно упутисмо на трећи јуриш, а оздо се крену с једне стране владика са свом нашом војском, с друге стране Вјаземски са својом. Освојисмо велики шанац с десет топова. Француз уступи још три, па се хитро прибра и удари на нас с бока; погонисмо се од поподне до мркле ноћи, али нам не може ништа, него наже бјежати ка граду. Црногорци и Приморци похиташе да му пресијеку повратак, али страх и мрак помогаше му, те се склони! У томе боју отесмо деветнаест топова. Французи изгубише преко двадесет виших официра, међу којима два велика главара... не могу никако да им запамтим имена! Како се оно зваху, попе?

Поп одмахну главом. То исто учинише сви старији. Стево се окрете Крцуну.

— Како се оно зваху, Крцуне?

Очевидно Крцун чекаше то питање. Одговори:

— Генерал Делгог и ађутант главног заповиједника Лористона потполковник Гаје.

— Виђи ђавола ђетињег! — рече Мргуд.

Стево настави:

— Погинуло је француских војника око четири стотине и толико Дубровчана. Деведесет Француза заробисмо. Руса мртвијех и рањенијех бјеше четири официра и око четрдесет момака. Нас се рани и изгибе око стотину. Владика је предњачио, и сви су се наши главари добро поднијели, али тога крвавог дана изнијеше ногу пред другима и мудрог управом одвојише: Саво Марков Петровић, гувернадур Вуко Станков Радоњић и цетињски сердар Ђико Мартиновић! Што јест, јест. Је ли овако, браћо?

Сви старији потврдише.

— Прекидосмо Дубровнику воду, а Руси за дванаест дана намјестише на отетијем висовима двије батерије, па почеше гађати град. Ми западосмо по развалинама кућа, ближе граду, и не дадосмо никоме изван! Истину хоћу да кажем, наши су харали, орили и палили и без потребе и преко заповијести владичине да се то не чини. И, по свој прилици, то смо скупо платили, јер Саво Марков и данас каже да нам зато цареви не дадоше Приморје!

— Опсада је тако трајала четири-пет дана, и у томе се прочу да је воља цара Александра да преда Боку ћесаровцима, а они да ће је предати Французима! Кад и владика потврди тај

глас, узмутише се наши и Приморци, те их преко половина отиде кућама!

— Не разумијем! — рече Јанко. — Је ли владика то наредио?

— Нити је наредио, нити их је задржавао, нити су га питали! Не разумијеш ти наше работе!

Кнез хукну и нареди кћери да служи вином. Женске бјеху ућутале и слушаху такође пажљиво. Јанку се чинило да сања. Осим свију чуда, које бјеше доживио тога вечера, њему се учини да су се ти људи пред његовим очима одједном преобразили. Не видје више пред собом просте, сиромашне горштаке, него људе који су имали дијела у тако великим догађајима, у којима се одлучиваше судбина држава! Иако му из тога повиједања не бјеше јаснији однос владичин према народу, иако разабра да је несређеност у земљи гора него што дотле замишљаше, ипак осјећаше да је тај народ прожет здравијем, великим нагоном, који ће га довести до величине. Још му очевидно бјеше, да то Стево не прича први пут, да је и онај мали Шуто више пута то слушао, па ипак сви слушају с напрегнутом пажњом! Дакле, то је посијело, уз тако причање, то бјеше школа, у којој се утврђује свијест прошлости и заједнице!

И он, у напону испитљивости, рече Стеву:

— Даље, молим те, стрико, што би?

— Јад велики — настави Стево. — Бокељи отправише у Петроград архимандрита Вучетића и још тројицу, не би ли умолили цара Александра да не уступи Боку Французима, но да је придружи Црној Гори!

— Протекоше готово два мјесеца откад бокељски главари отидоше у Русију, а о њима никаква гласа, кад, њекако о Усјековању, стиже царски руски гласник и донесе заповијест да се одмах настави рат с Французима! Тада се окупи нас и

Примораца до шест хиљада и с три хиљаде Руса и с флотом ударисмо на нове француске шанчеве у Молунти, гдје им узесмо тридесет и осам топова. Француз је најлак узмицао, а владика га у корак пратио, док, шести дан по Малом госпођину дне, не заузеше дебели Бријег. Ту је био жесток бој, који је трајао цио дан и комад ноћи...

Стево умуче и обори очи. Крцун рече Јанку испод гласа, али сви могаху чути:

— Ту је погинуо Јоко кнежев!

Стево уздахну дубоко и настави:

— Ту нам погибе и војвода Стано Ускоковић, а иначе не изгубисмо много људи, а њиховијех погибе око три стотине и педесет. Они се измакоше ка Цаврату, гдје бјеше већ стигла велика војска и њихов нови, велики заповједник... како се оно зваше, Стијепо?

— Толико га бог призвао! Знам ли га ја! — рече Ђоро.

— Е, знаш ваистину! Онај највећи доглавник Наполеонон, онај што је главио станак с владиком на Тројице, па му ми не дадосмо да иде, па се послјије с њим састао у Котор?

— А, а, а — учини Стијепо. — Мрмоња!

— Мрмоња! Мрмоња! — Мркоња! — повика млађарија усред смијеха.

— Мармон — исправи Крцун.

Стево настави:

— Мрмоња, двадесет хиљада војника, зађе у Конавле, крај ријеке Љуте, гдје ми бјесмо, и у зору удари на нас и потисне нас. То је било четврти дан по Крстову дне. Ми се повукосмо у новска брда, к Мојдежу, Каменом и Мокрину. Мало би, истијем

путем дођоше Руси за нама. Тада ми одосмо даље к Рисну и ухватисмо кланце. Владика посла кнеза Драга с писмом руском ђенералу, који бјеше на Мокрину. Тај се заного зваше смијешно: Поповдопола!

— Попвдопуло — исправи Крцун.

— Виђи ђавола ђетињег! Сутрадан предвоји Мармон своју силну војску; једна се половина спусти под Нови, друга пође на нас у брда. Ону дочека ватра с руских бродова и с новских тврдиња, те се умах распршти. Владика нас горе разреди у чете дуж кланаца и поврху њих скривене и нареди да се не бијемо сви једнак, но да припуштамо непријатеља, како ћемо га опколити. Сунце бјеше одскочило, кад се сукобише предње чете. Французи почеше тобоже продирати, а ми се почесмо ширити око њих, док одједном, око подне, сви сложено са свију страна, осим једне, за њима, не ударисмо на њих. Ту их тако распудисмо, ту је био такав покољ, да ни најстарији Црногорци такога не запамтише. Пушка се слабо чула, но је све јатаган радио. Срећом њиховом бјеше им слободна позадина, те, иако помало, ипак могаху узмицати. Тако смо их убијали до ноћи. Пред ноћ сердар Ђико Мартиновић с Цетињанима заобиђе Французе и спусти се у Виталину, где им је био пошљедњи логор, ту им заглави топове и отме руске заробљенике, па се опет врати к нама! Можете мислити какав је умор савладао те људе! И ми бјесмо мртви сустали, а притиште мркла ноћ. Кад би пред зору, чу се поклич: „Ха, на ноге, утече Француз!“ Бјеше одмакао и средио се да узмиче бранећи се. Богами, те вјешто уредио се. Ми га опет нападосмо с три стране и праћасмо, а кад се примакосмо к Новом, скоче у помоћ и Руси. Крваво узмицање Француза трајало је два дана. Гинуо је Француз као мрав; колико је путање и стазе и друма и ледина од повише Новог чак до под Цавтат, све је то било покривено љешинама, рањеницима, оружјем и стварима. Најпослије уђоше у свој утврђени логор под Цавтатом, а ми се вратисмо у Нови, са силнијем плијеном. Нас је погинуло двије стотине; Руса, што мртвијех и рањенијех, бјеше два пута толико. Француза набројисмо четрнаест стотина

мртвијех солдата, четрдесет и шест официра са златнијем јакама, међу којима Руси познадоше једног ђенерала. Заробисмо једног ђенерала, преко четрдесет официра и хиљаду три стотине солдата. Узесмо педесет топова и силесију кола с храном и џебаном! Ето тако прође славни Мармон.

— Замрмоња, богме! — рече Стијепо.

— Славни заиста иначе, у другим биткама по свијету! — рече Јанко. — А утолико је вама виша слава.

— Он се затвори у Дубровнику, очекујући нову војску. Тако чусмо. У томе се вратише из Русије бокелски главари и донесоше владици дарове и око три хиљаде дуката. Од њих чусмо да је Наполеон ударио на Пруса и Руса. Владика нам рече да ће се онамо и пресјећи чвор, да ово бјеху само чарке, да ће се послије онога мегдана знати на коме је царство! Наших и Примораца више од половине вратише се кућама. Што нас оста, залијетали смо се чешће у Дубровачко, те се чаркали и плијенили. Тако ти је трајало све до Ваведенија, а тога дана увече скупиле владика све наше главаре, те им рече да Сењавин тражи сто педесет биранијех Црногораца и Примораца, који ће с њим поћи низ море, негдје у Далмацију. Од нашега племена изабраше два Петровића, гувернадура, кнеза Драга и мене. Пети дан након тога кретоше се галије и ми на њима, божја ти вјера запамтисмо то добро, јер нам никада грђе не бје, ни у најкрвавијем бојевима, но тада од морске болести. Трећи дан стигосмо близу града Корчуле, под њеки манастир, гдје је био француски шанац. Ту, након уре и по жестока боја, провалисмо у шанац, а Французи побјегоше у град. Сутрадан, послије кратка боја и са суха и с мора, преда се Коручула. Заробисмо полковника, тринаест официра и три стотине деведесет војника. Сахранисмо наша три главара и двадесет војника, а они шест официра и сто педесет солдата. Нађосмо четрнаест топова хране и џебане. Због овога узећа даде Русија Саву Маркову и гувернадуру кавалџерство „Светог Ђорђа“, а Станку Петровићу, који се ту и ранио, даде златну сабљу и одличје свете Ане. Пет-

шест дана доцније, довезе се још стотину Црногораца, али након неколико дана вратисмо се у Котор, а Сењавин, оставивши само три брода, с осталијема отплови некуда у Грчку.

— На Бадњи дан чусмо да је Турска објавила рат Русији и да се Французи и Турци у дубровачком братиме. А на Корчули још разабрасмо да је Наполеон побио Пруссе. Владика нам то потврди. Рече да је био страховит бој... чекај, гдје оно? гдје оно рече?

То није знао ни Крцун, који се узалуд мршташе од силног домишљања.

— То је било, велите, у јесен године... Које? — запита Јанко.

— Ево је минуло ове јесени равно девет година — рече кнез. — Је ли, попе?

— Биће тако!

— Дакле, шесте — прихвати Јанко. — У јесен 1806-те биле су битке код Јене...

— А, ха, то код Јене! — викну Стево.

— Код Јене и код Ауерштета — настави Јанко. — Ту су Французи сатрли сву пруску војску и за шест недјеља покорили сву њихову краљевину, заробили их сто хиљада и узели им четири хиљаде топова!

— Мој брајко, то је добити! — викну њеки.

Други додаде:

— Занаго, не би тако сатро Црногорце, да их је толико!

Стари Мргуд рече:

— Глај ти опет овога Јанка, овога ђавола ђетињег, откуд он то зна, као да је очима гледао!?

— Има то у књигама, ђедо! — рекоше му.

— А да ли ће наши бојеви бити у књигама? — запита Мирко. — Ето, Јанко, када те бог послао и кад си толико учеван и знаш језике, па да запишеш и наше добитке, да се у свијету знају!

Стево настави:

— Владика вам рече да се Французи и Руси чаркају и да се очекује главна битка. У томе очекивању прође нам зима и прољеће, а, негдје по Тројицама, дође жалостан гласник да су Руси изгубили, и донесе наредбу да се Бока предаје Французима. Пред госпојинске покладе ми се с владиком вратисмо у наше кршеве, а Французи узеше сву Боку. Ето ти колико нам поможе наше јунаштво!

Настаде мучно ћутање. Најзад Рако Мргудов запита Јанка:

— Гдје су то Руси били потучени?

— Код Фридланда, Руси и Пруси заједно, четрнаестог јунија по новом 1807-ме!

— Виђи ђавола ђетињег! Све зна!

— Које је доба ноћи, Јанко? — запита поп.

Јанко погледа на часовник:

— Ура до поноћи!

— Хајде, жено, дома! — викну поп.

На то Гојача прва устаде, па све за њом. Све редом почеше приступати и љубити кнеза у руку.

Поп преузе:

— Докле смо се ми били с Французом, наша су се браћа у Шумадији отимала од Турака и не могосмо им помоћи. Ходио је к њима сердар Пламенац и узалуд доносио писма од њих. Послије, сломљени, сиромашни, љути, чамасмо, а у свакој прилици досађивасмо новијем сусједима, те, веле, да је Наполеон пријетио да ће Црну Гору облиати нашом крвљу, те да се отада неће више звати „Црна“ него „Црвена Гора“.

— Тако је трајало више од пет година, па се чу да се Француз спрема на Русију и у јесен чу се његова грдна погибија. Уочи Малог госпођина дне скупиле нас владика и каза нам: да је силном Наполеону дошао крај, да су се сви цареви и краљеви сложили против њега, да и нас Русија позива. Весело као на свадбу кренемо се с владиком опет у Приморје.

Он с једнијем дијелом војске узео Будву; гувернадур Вуко Радоњић с другом војском разори тврдињу Троицу и опколи Котор; сердар Саво Пламенац с трећом војском опколи Нови и пресјече везу између Боке и дубровачког. Тада уђу у Боку с бродовима Инглези, савезници руски; тада устану и Приморци. Што да ти дуљим? Нама и Инглезима предаду Французи градове, а у исто вријеме чусмо да цареви углавише да Бока буде ћесарска! Владика отпрати Сава Пламенца у Париз, гдје се находио руски цар, молећи га да не раздваја Боку од Црне Горе, али прије но што ће се Пламенац и вратити, дође ћесарски ђенерал Милутиновић с војском и заузео Боку и пошљедњи Котор, ето сад на љето биће година...

Дуго су сједјели ћутећи и мотрећи како прегоријева бадњак. Одједном стари Мргуд Шутов запита ускока:

— Је ли, мој лијепи ђетићу, ти си од добре куће?

Јанко, или што бјеше замишљен, или што не разумједе, окрете се Крцуну. Овај одговори:

— Још од какве! Овај је Јанко, ђедо, гроф, а то је више но војвода! Он је по роду мало мањи од Долгоруког.

— Лијепо, ваистину! Биће мило владици... А да ли си, Јанко, дијете, био кад у рату?

— Јесам — рече Јанко.

— А гдје?

— На Ваграму, у Наполеоновој војсци. Ту падох рањен, па ме ћесаровци нађоше. Послије су ме излијечили и осудили на робију у војсци.

Сви се убезекнуше. Кнез од чуђења извади чибук из уста, диже обрве и запита га:

— Ма, дакле, ти нијеси ћесаровац?

Ускок сјетно потврди главом, уздахну и стаде им причати свој живот.

Био је млађи син грофа П. из Р. Објасни им како у великим кућама све имовинско нашљеђе прелази на најстаријега сина, а млађи се школују за свећенике, или офицере, или чиновнике. Он је од дјетињства био несташан, непокоран крутој стези, коју је држао домаћи поп, надувен, немио човјек који вршаше службу духовника у њиховој домаћој црквици, а њему, старијем брату и млађој сестри бјеше учитељ, готово у свему домаћи старешина. Највише по његовим савјетима, родитељи Јанови одлучише да га даду у попове, а због те одлуке мали се разгоропади. Јан је имао ујака, који је младост провео у Француској и који се средовјечан врати у завичај, запојен новим мислима, противним старинском властеоском реду и обичајима. Звао се Вацлав Н. Њега у

Јановој кући не трпљаху — поп га прозва Антихристом, дјечи бјеше забрањено састајање с њим. Ујак се смијао томе, а будући имућан и нежењен, могло му је бити да живи по вољи. Јан и сестра му Лудмила од првог тренутка завољеше ујака и нађоше начина да се с њим кришом састају. У тим састанцима примаху од њега поуке, које их душевно преобразише. Вацлав је обожавао Наполеона, чија слава у оно вријеме испуњаваше свијет; надао се да ће он учинити крај застарјелом поретку и у ћесаровини. У томе поп дозна за те састанке, те Јана затворише у кућу и наумише да га што скорије отпаве у семинар. Али, у потоњем часу, отац се предомисли, видје да дијете није створено за свећеника, те га отпави у војну школу у Праг. То је било крајем године 1805. а Јану бјеше настала тринаеста. У војној школи проведе непуне четири године. Тада Наполеон са силном војском провали у Чешку. Све се школе позатвараше, а Јан ускочи у француску војску, би се у славној битци на Ваграму и кад Наполеон освоји Беч, Јан бјеше у ропству.

— У што се рани? — пита поп.

— Проби ми зрно обје бедре, али не сломи кости, те се излијечих за седам-осам недјеља.

— А ко те је лијечио? — пита Рако.

— Они. У војној болници, у Бечу. Кад оздравих, затворише ме у тамницу. Десет мјесеца чекао сам суђење, па ме осудише на смрт, да будем пушкарав пред пуком војске.

— Па ти опростише живот?

— Да. Пошто ме изведоше да ме погубе, стаде преда ме пуковник, овај исти што је сад у Котору, па рече: „На првом мјесту, стога што си од куће која је увијек била вјерна цару, која је њему дала много добријех службеника; па стога што ти се одбија на младост, доносим ти цареву милост! Нећеш срамно погинути, као што си заслужио, него ћеш, под оштрим надзором, служити као солдат-осуђеник дванаест година!“ ...Тако сам ето

робовао пет година, једну у Бечу, двије у Варадину, једну у Загребу, пошљедњу у Котору! Срећом, био сам у граничарском пуку, међу добрим момцима ваше крви, од којих научих ваш језик, а помало и писмо. Најзад, јутрос ми пође за руком да учиним на што сам се одавно спремао, умакох из града онога часа кад се отвори капија, кад силан свијет нагрну у град! Бјеше ми добар пријатељ набавио фес и капутину, те прођох неопажен. Кад се већ дохватих ломнога пута, био сам сигуран, а кад пријеђох границу, нијесам већ хитао, но сам чекао неће ли ко наићи да ме упути. И цијелог дана чеках узалуд, докле ви не наиђосте!

— Јунак, богами! И од куће и јунак! — викну Мргуд.

Милица бјеше пришла к њима, да их послужи вином, па, не хтјевши прекидати Јанка, остаде цијело вријеме иза Крцуна, наслонивши руку на његово раме. Кад Јанко заврши, она пружи чашу Мргуду. Пошто се обредише, рећи ће Пуро Мијушков:

— Ја, побогу дијете, тако млад, а толико си препатио и чуда доживио! Колико ти је сад година?

— Двадесет трећа.

Опет наста дуго тајац, који прекиде Стево Бајов:

— А да су те по несрећи јутрос ухватили, би ли те убили?

— Сигурно — поврну ускок, осмијехнув се и махнув руком.

Мргуд Шутов загледа се значајно у кнеза. Пошто га је дуго тако посматрао, запита:

— А да, бога ти, кнеже Драго, шта ти мислиш с овијем чојком?

— Мислим га одвести господару, на Васиљев дан. И без тога бјех наумио поћи горе тога дана.

— Лијепо, ваистину! — прихвати старац. — А мни ли он остати онамо, што ли?

— Како га је год воља, стрико! Ја сам му отворио своју кућу, не за ову ноћ, ни за овијех осам дана, но ако ће довијека!

— Е, то ти личи, синовче! Томе сам се надâ! Фала ти што нас и у томе подичи! Теби је, поврх чојства, бог дâ и имаћа, те можеш и дијелити и дочекати и помоћи, и ти то све чиниш, валај обилато! Е фала ти у име цијелог браства што тако дочека овога кућића и страдаоца!

Јанку се завртјеше сузе.

Старац настави:

— А сад ја, као најстарији по годинама, као отац што бих вам свијема могао бити, ја бих рекао да њешто учинимо.

— Реци, стрико! — повлади кнез.

— Нека опрости ови ђетић, али ако је од веље куће, он је у Црној Гори прогнаник, празнов, нејачица, сирак, без одбране и заплећа, те га свака рђа може надгорњати! Је ли тако?

— Истина је! — викнуше сви.

— Зато бих ја рекао да га примимо у наше браство, ако хоће! Да посад буде наш брат! Да слави наше крсно име, да гинемо за њ, ако устреба, и он за нас; да му се зна огњиште и гроб, да му се натрага изједначи с нашом, ако је узима! Пристајете ли?

— Пристајемо — гракнуше сви.

— А ти, Јанко, шта на то кажеш? — запита га кнез. Јанко, блијед од узрујаности, устаде, приђе Мргуду, узе његову тврду, разграпљену руку и пољуби је.

Кнез устаде вичући:

— Нека нам је срећан нови брат!

Сви поустајаше и пољубише се с њим.

Пошљедња се с њим пољуби Милица.

V

Кад Јанко отвори очи, засијени га мутна свјетлост са стране. Бјеху два прозорка, на којима, мјесто стакала, бјеху разапете јагњеће коже. На таваници бјеху необојене греде и даске, кроз које је пирило. До његова кревета бјеше други, сличан, од буковине, просто отесан, испуњен сламом, застрт пустином. Између кревета бјеше голем ковчег, озго углачан, спријед а ишаран резовима; на ближем рогљу лежаху његове хаљине, на другом њека гука покривена струком. Три стијене собичка не бјеху окречене, те се видјело неједнако, нетесано камење, околишено малтером; четврта страна, према њему, бјеше пријебој од дасака, на коме је била оружница, а са страна вишаху хаљине.

Јанко посматраше око себе, па уздахну, извуче руку испод пустине и притиште дланом ледено чело. Иако је спавао у један душак најмање пет-шест часова, ипак осјећаше да је неодморен. По глави му се врзијаху трагови од чуднијех, неугоднијех снова. Мало-помало, почеше се будити утисци обрнутим редом, почињући од пошљедњих. Сјети се да су он и кнез Драго легли иза поноћи, да је кнез, газећи лојану свијећу, рекао: „Ја ћу уранити у цркву, а ти, Јанко, спавај до ручка!“ Прије тога, прије него што пођоше на лијегање, сјети се љубљења с браственицима, са својим браственицима! Особито му један од тијех пољубаца остави трага у души. Сјети се причања свога и њихова, особито му угодно би опоменувши се, како он високо порасте пред њиховијем очима, кад дознадоше да је и он гледао смрти у очи! То га је, доиста, и увело у браство. Не чујући никаква шума, помисли да су домаћи у цркви. Тада му изиде пред очи поп Марко. Насмија се замишљајући га у одежди и с кадионицом у руци, тога попа који је ко ти га зна колико глава одсјекао! Јанку се наметну поређење тога попа са свјема

осталијема, које је познавао, почињући од свога домаћег патера. Каква голема, управо невјеројатна разлика! Не само ни трага преподобности, намјештању и неприродној понизности латинских свећеника, не само што је тај црногорски поп по спољашности једнак с осталијем Црногорцима, него је и у свему и по свему као и они! Штавише, по свој прилици, попови су бирани људи и од њих се тражи да предњаче у јунаштву!.. Та и владика је предњачио у јуришању на француске шанчеве! Чудна појава тај владика на коњу, са сабљом и руци, с крстом у другој, та то је пуни средњи вијек! Па онда по ономе што бјеше разабрао од Граничарâ, замишљаше да је владика црногорски самодржац, који влада у правом смислу ријечи, који има свој двор и дворане и гарду и доглавнике, ма како то скромно било, а оно сада дознаде да је владика у вријеме мира скроман богомољац, који живи у манастиру, који готово нема никакве свјетске власти. Сјети се онијех ријечи старога Мргуда, како су Црногорци у вријеме Малог Шћепана глобили владике Саву и Василија! Узели им, вели, стотину волова! Ко је био тај цар Шћепан? Ко је био онај други, загонетни абат Долћи? Какви су то кавалјери „Светога Ђорђа“, најзнатнијег војног одличја у Јевропи, о која се отимају велике војсковође!? Ту на томе пољицу, у тој котлини планинској, по свој прилици, у овакој кући имају два!

Дође му пред очи стари Мргуд Шутов, у коме се оличило готово стотину година прошлости црногорске, вијек саме борбе и патње! Старац у причању никако не умијаше приказати језгровито њеку цјелину, него све одломке, а и те с бескрајнијем уводима и кићењем. И све што се у његову дугу вијеку догађало око њега остави у њему површна трага! Каква разлика између њега и Стевана Бајова, чије би причање, готово од ријечи до ријечи, могао написати, па да остане као лијепа страница повијести. Дакле, млађи нараштај је умно напреднији, а најмлађи, оличен у Крцуну Сердареву, још развијенији.

То се врзло по глави Јанковој, који једнако непомично лежаше. Све што доживје те ноћи, бјеше углавном боље него

што се могао надати, али, зачудо, кад се већ уморен од размишљања предаде самом осјећању, обузе га сјета. Бјеше му као топцу који се спасао на какво пусто острвце, гдје је слаб изглед на скору помоћ, те, након прве радости, настаје страх од мрачне будућности. Али младост хоће своје право на живот и на срећу: потиснута нада појави се и оснажи се брзо, те Јанко поче назирати себе у будућности као вриједна, корисна служитеља владичина, као спремна и храбра члана црногорске војске! Да ако не буде пошљедњи у новој отаџбини!

Али послије те тренутне плиме надања настаде одмах ослека очајања. Ненадно, као иза засједе, обузе га чезња за сестром, за ујаком, за пријатељима од дјетињства, за свијем онијем што бјеше саставни, нераздвојни дио његове младости! Зар растати се за навијек! Па то је што и умријети!

Срце му се стиште од помисли да више неће видјети своју драгу Лудмилу, свога зета, њихово дијете, које носи његово име! И кад је бјежао уз которске стране, мислио је на њих с болом у души, али тада, на кревету, први пут осјети свом силином губитак. Дотле је био с њима у преписци, а сад ће се то морати прекинути! Да им бар може јавити, е је жив и здрав, али писмо би било устављено у Котору!... Пошто је дуго размишљао о томе, опет наиђе зрачак надања, сину му једна мисао. У Дубровнику је једна чешка чета тобџиска; неће, ваљада, бити тешко по њеком послати писмо на дубровачку пошту; наћи ће се, ваљада, и њеки од трговаца которских, какав пријатељ црногорски, на кога би могао стићи одговор. Он стаде смишљати, шта ће им већ с Његуша за први мах јавити, колико невјероватних, оригиналнијех ствари, та за њих сасвијем нов свијет! Раздрага се замишљајући с каквом ће радосном испитљивошћу његова драга Лудмила и ујак Вацлав и зет Андрија, судија, најбољи пријатељ његов од дјетињства, читати његова писма, како ће их хранити да их доцније мало Јан наслиједи!...

Дрвене стубе што изводе у камару почеше шкрипати под њечијим кораџима. Јанко сједе и дохвати часовник. Бјеше око седам. Њеко лагано отвори врата и помоли се глава Крцунова. Обојица се насмијаше.

— Добро јутро, Јанко! Христос се роди! — назва весело младић и пољуби се с њим... — Реци: „Ваистину роди!“

— Ваистину роди! — понови Јанко, смијући се такође. — Тај сам поздрав већ знао, научио га од Граничара!

— А сад хоћеш ли устајати, да ручаш? Доље те чекају!

Јанко се маши својих хаљина, али га Крцун устави и брзо разви струку на ковчегу, па поче редом одвајати: гуњ, грудњак, ремик и кесе од фишека, кожни силав, појас, подвезе, димлије, докољенице, обојке и опанке! Све је одијело било ново, од домаћег бијелог сукна, опточено црним гајтаном. Пружајући му докољенице и показујући му како се закопчавају, Крцун започе:

— Нећемо да те већ гледамо у солдатским хаљинама, но хоћемо да се сасвијем поцрногорчиш! Нâко чизме можеш задржати, јер је снијег до кољена. Једва начинисмо пртину до цркве!

— А зар је већ служба свршила? — пита Јанко смијући се колико прерушавању, толико и томе што му опет дође пред очи поп Марко у одежди!

— Свршила, ја!... Ево овако, сад ћерај до горе, заковчавај...

— И неће бити друге службе данас?

— На што друга?! Напојали смо се бога од прије зоре досад!

— Бјеху ли у цркви сви из куће?

— Нико осим кнеза. Пристав је имао посла око пецива. Ја сам им ове године полагајник. Сутра иду женске. Хајд сад умиј се. Ја ћу ти посути! Ено воде пред вратима.

Јанко обучен и у димлијама изађе и опра се. Остало је брзо ишло, сјем што на крају бјеше кубуре и смијеха са силајем и појасом! Најзад Јанко натаче свој фес и удјену леденицу за појас. Крцун га посматраше са задовољством.

— Е валај си згодан Катуњанин! Као да си никао и растао међу нама!

— Може бити на око, али ко зна какав сам по срцу?

— Кад си ти у осамнаестој години кадар био ускочити међу Французе и бити се, нећеш бити пошљедњи ни међу нама!... Збиља, ти си ускок по други пут!?

Домаћи дочекаше Јанка с узвицима, и сви се мирбожаше с њим. Кнез му даде нафору, па је подијели и осталијема. Напише се ракије, па се Крцун опрости. Њих двојица сједоше за велики букови сто, који је био даље од огњишта, на коме бјеху искресана пецива. донесоше им пиринча кувана, сухе браветине и сланине. Пошто једоше, започеше разговор. Дође ријеч на Русију. Јанко запита:

— Како је сад владика с Русијом?

— Никако — рече кнез. — Прекидоше му давати онијех хиљаду дуката на годину, што је још цар Павао одредио био!

— А зна ли се зашто то?

— Знам толико да је то работа њеких наших главара, а како су и што су сплели не знам! То ће ти најбоље умјети испричати брат владичин, Саво Марков, кад се с њим састанеш!

— Па од чега живи владика?

— А манастир има своје земље, шуме и стоке. Од тога би било владици на претек да није навикао помагати сиротињи и да не треба куповати џебану.

— А Црногорци не плаћају порез?

— Не. Прије деветнаест година, послвије боја код Спужа, сазва владика главарски збор на Цетиње и ту се договоре и начине закон да се по закону свако зло тријеби, да се у свакоме племену суди, да се убијце убијају, да свака кућа даје порезе на годину по шездесет динара, а то је тридесет ћесарских крајцара, од чега би се набављала џебана, плаћао владика и судије! Одредише да се тај новац купи о Малом госпођину дне. Кад дође први рок, не дâ нико ни аспре! „Не дамо харача!“ рекоше Црногорци. „Ако ћемо га давати, даваћемо га Турцима, па с њима у миру живјети!“ Послије седам година опет је владика скупио главаре због исте ствари и опет начинише закон, бољи и већи од првога, али ништа не поможе. Народ гракну: „Ето сад владика прима благо од Русије, па доста и њему и нама!“ Сад, послвије овога несрећнога рата, није ни мислити о томе! Племена се закрвила. Али већ сви видимо да се нема куд више, но да треба реда и стеге. О томе ће се видјети на Цетињу, сад о Васиљеву дне.

Ускок изиде из куће. Снијег падаше једнако крупнијем меким пахуљицама кроз топал ваздух. У дворишту бјеху с обје стране читави брегови, а средином иђаше пртина од кутњега прага до дворишнијех врата. Јанко изиде на улицу и застаде окренут браственијем кућама. На двадесет корака десно бјеше прва кућа, па на десет од ње, лијево, друга; осталијех шест једва се назираху кроза снијег, не бјеху у врстама, него растркане. Све су биле ниске, под сламенијем крововима, све ограђене сухомеђама; управо у свакоме том дворишту бјеху по двије-три зграде: једна главна, кућа, а остале стаје, или кујне. Из свијех кровова дизаху се димови, а не чујаше се ниједнога гласа; стока сита, пси сити, одмараху се. Јанку с лијеве стране дизаше се

кршевито брдо, које заклањаше браство од сјевера; с десне стране бјеше дугачак хумак, који заклањаше видик на поље; састраг се ширила увала и бјеше видјети по које дрво; спријед наслућиваше дио поља. Кроз снијег летијаху вране и гавранови и бјеласаше се Ловћен.

Јанко се сјетно насмијеши вољи судбине, која га осуди да му у тој планинској котлини, у насељењу првобитну, сиромашну, међу чуднијем, сувише необичнијем свијетом, њему, племићу од старине, рођену у древном двору у питомој земљи, гајену за свјетски живот, буде нови завичај и по свој прилици гроб! Насмијеши се помислив да је и он браственик, члан племена, Црногорац; насмијеши се сјећајући се својих дјетињских, па младићких тежња и идеала и сукоба њихова с крутом збиљом. да је Јанко знао да у тај час, на томе истоме пољу, у другој браству, у колијевци плакаше дијете, које ће доцније, као највећи српски пјесник, дивно исказати ту сјету живовања, то немилосрђе природе, бива: да је човјек жртва слијепијех сила, да је „сламка међу вихорове“, да је свијет „тиран тиранину а камоли души благородној!“...

Јанко се трже од гласине кнежеве, чије кораке и не чу по снијегу:

— А ти гледаш наше дворове и подворнице, Јанко? Видје ли још гдје по свијету оваквог богаства и раскоша!

— Та има сиромаштва свуда, али, по души, тешко да има гдје вишег и мање заслуженог! Рецимо, да си ти и твоји старији рођаци ма у којој другој земљи, као стари, измучени ратници, имали бисте њеку помоћ од државе!

— Знај ја то, Јанко! Знај ја да би право било да нам Русија даје по неколико дуката на годину, да купимо који багаш жита, али шта можеш! Ето си чуо да узеше и владици!... Али, свеједно, најпослије! Најмање је смрти од глади! Ако се сад смиримо међу собом, као што се надам, биће опет плијена доста. Турска је земља остала!... А сада да ти покажем наше

куће. Ова прва је старог Мргуда Шутова; она друга попа Марка Пунишина; за њом је најближа Стева Бајова; па је Крцунова; па Пура Перова; па Стијепа Мркова; па Мирка Јокашева; па Маркише Стевова! Као што си видео, има нас двадесет и пет пушака, а сад си се и ти придао, те нас је двадесет и шест добријех пушака! Ми смо најјаче браство у племену. Не бојимо се никога до бога. Ја сам кнез, а Рако Мргудов је барјактар; главарство нам је и једном и другом од старијех остало. Ја имам унука, а он два синчића, па ако бог хтједне и наша ће натрага бити главарска; а ако бог буде судио да се нас двојица истражимо, истрага ће бити добра, јер има ријеч „боља је добра истрага, него рђава натрага!“ А ако бог дâ те се ожениш, скочићемо сви, дићи ћемо ти мало куће, помоћи ћемо ти колико можемо, као своме брату. Јер, треба да знаш, иако у Црној Гори има зла свакојега и нереди великога, има, ваистину, и добра, каква нема, може бити, у бијеломе свијету, има љубави братске и слоге у браству! Живимо и гинемо један за другога, дијелимо добро и зло, па се свакоме чини да има девет живота, а не један!

— Дакле, ти збиља мислиш да би то могло бити, то, да се ја оженим!? — пита Јанко смијући се.

— Зашто не, ђетићу? Како не? Нијеси калуђер, хвала богу! Зар не би грјехота и штета била да такав ђетић од такве куће, а сад још од оваког браства, нема порода? Тога у нас нема, то би било грдило да човјек остане неочењен. Оженити се, него како. Наћи ћемо ти дјевојку од добре куће!

— Али ако је останем код владике?

— Па што? Нећеш се, ваљда, закалуђерити? Ти можеш служити владику, а имати своје огњиште, своју стопаницу и дјечицу као и други људи.

— Како би било, кнеже, да ја сад зађем да походим редом браственике.

— Било би лијепо и свима веома мило! И по томе се види да си кућић и чојковић! Иди, Јанко, сине, обиђи их све редом! Чим пријеђеш праг, лијепо назови: „Христос се роди!“ Пољуби се са сваким и реци: „Мир божји!“ И препоручујем ти да не браниш женским да ти руку љубе. Ти си сада једна пушка наша, па није лијепо да им не допушташ да те стимавају! Ја не могу с тобом, знаш ја сам њихов највећи главар, па је у реду да најприје они к мени сви дођу на данашњи дан. Оно синоћ, оно већ бјеше друга работа! Хајде збогом!

Јанко отиде к Мргуду. И дворишта и кућа бјеху мањи од кнежеве, иначе бјеше велика сличност у свему. Сви домаћи сјеђаху око огњишта кад он уђе. Стари барјактар, пољубивши се с њим, викну:

— Виђи ђавола, ђетињег, виђи га само у нашим хаљинама! Јест соко, овај наш нови брат!

— Згодан, ваистину! — прихвати Рако.

Рако имађаше жену и два синчића и кћер Анђу, као што видјесмо, већ испрошену. У кући још бјеше удовица Маре, снаха Ракова, с једином кћерју, старијом од Анђе. Та дјевојка бјеше још у колијевци вјерена с њеким Залажанином, који погибе под Новијем, у боју против Французâ, па ће се тешко ко наћи да је узме. Разговор се поведе о томе обичају црногорском — о вјеривању дјеце. Рако рече Јанку да је и владика противан томе, да једнако настоји да то искоријени, али да није прилике е ће успјети. На своје велико чудо Јанко ту дознаде да је и Милица кнежева тако вјерена с једнијем Цуцом, али да се о томе живо ради да се вјеридба развргне, јер је Цуца готово богаљ и „суклата“. Сви су браственици зато да се вјеридба развргне, само Крстиња не попушта, а кнез се поводи за њом. У даљем разговору дознаде да се Мргуд три пута женио: прву је жену пустио, јер бјеше нероткиња; другу оте од жива мужа, њеког Ђеклића, и због те отмице погибе му брат. Она му роди Рака и умрије на пречац. Трећа је била од Мартиновића из Бајица; та

му је родила четворо дјеце, али сва помријеше, па она свисну за њима, још млада.

Код попа Марка нађе Јанко више реда и чистоте. Попадија Гојача скува му каву, те, иако бјеше зачињена медом, бјеше прва добра што је попи. Поп му исприча како су га у племену често наговарали да отјера Гојачу, зато што је нероткиња, али ни један браственик му то не свјетова, јер је сви пазе, зато што је добра и паметна.

Код Стева Бајова опет заподјенуше разговор о ратовању Француза. Јанко је морао испричати све што је знао о Наполеону, о његовом првом браку и другом, заточењу на Елби. Јанко не могаше очију одвојити од Маркише Стевова и његове Горде. Љепшега пара није се могло замислити. Стево је имао још два старија сина, који погибоше, један неожењен, а другога се удовица преудале, оставивши свекру двоје дјеце, од десет и дванаест година. Ту још дознаде да су послјије кнеза најимућнији Мргуд и он (Стево); да су остали средњег стања, а најсиромашнији да је Стијепо Мрков.

Крцун дочека Јанка с пуцњавом и још поигра сâм по кући. Мати му, Стане, бјеше још млада, прикладна и весела жена. Она од прве рече Јанку:

— Ево вас као два бијеса, али до другога Божића да се оба ожените! Овај мој јутрос ми рече: „Нека, нано, имам ја сада друга, при коме ми је све остало ништа! Ако ће се он женити и ја ћу!“ Чујеш ти те работе! Већ без тебе не може ни на то помишљати! Ја му рекох: „Кад ти је већ толико у срцу, а ви се побратимите!“ А он вели, а право вели: „Бог с тобом, нано, нијесмо ли већ браћа! Како се браћа могу братимити?“

Стане имађаше још два синчића, Ђузу и Рама, два красна дјечка, који одмах прионуше уз Јанка и који први у браству видјеше шта је у оној златној кутији, што вишаше уз Јанков часовник. „Иконица!“ викну Рамо, кад на његову молбу Јанко притисну чивицу, те одскочи поклопац. Све четворо

видјеше сличицу, попрсје женско. Бјеше плава, бујне косе, великих очију, малијех уста, у ружичастој хаљини.

— То ми је сестра — рече ускок.

— Види се господски сој — рече Крцун.

— Аох, дивна ли је! — дода мати. — Је ли удата?

— Јест, има двије године, за мога најбољег пријатеља, који је сад судија у једној вароши, близу нашега села.

Крцун рече матери:

— Причао сам ти јутрос све што су радили с њим и са сестром онај њихов поп и старији брат и отац! Нâко не каза нам, Јанко, је ли ти ожењен старији брат?

— Јест. Оженио се баш онда кад сам ја лежао од ране. Нашли су му врло богату дјевојку.

— А ваше је цијело село? — пита Крцун.

— Није, али је већи дио.

— Је ли колико ваше имање? — пита жена. — Биће колико све наше поље?

— Не знам — одговори Јанко смијући се. — Биће тако!

— А пошто све припада најстаријем брату, чим би ти живио да остаде онамо? — пита Крцун.

— Давао би ми брат годишње хиљаду, хиљаду и пет стотина, двије хиљаде фиорина, како би одредио суд.

— Довијека?

— Довијека.

— Тако, ако брат буде имао мушке дјеце, најстаријега ће све допасти?

— Тако, све с кољена на кољено.

— Боже, свашта ли има у свијету! — рече Стане. — У нас дјеца мушка све дијеле.

— Тако је и право.

— А је ли што сестри отац дао? — пита Крцун.

— Јест, двадесет хиљада, једном за вазда.

— Куку! — учини Стане. — То је благо велико! Што она не би послала коју хиљаду!

— Она би дала половину тога да ме само види! Докле сам био на робији, слала ми је шездесет фиорина на мјесец; више нијесам хтио, јер ми није требало! Њен је човјек осредњег стања, осим своје плате има мало имање.

— Које би у нашој земљи било велико, ја мним — дода Крцун. — Дај боже вијека и здравља, наћи ће се начин да јој се јавиш.

— То ми је велика брига, управо једина! — рече Јанко. — Надам се да ће ми у томе владика помоћи!

Заподјенуше разговор о владици. Јанко понови Крцуну што је питао кнеза, нашто Крцун започе:

— Ваистину, знам и ја зашто су у Русији љути на владика. Чуо си синоћ помињати име Приморца архимандрита Вучетића, којег су Бокељи с још тројицом слали да умоли цара да се Бока сједини са Црном Гором? Е, тога истога архимандрита слали су владика и наши главари у Русију, још за вријеме цара Павла, да однесе цару молбу да даје владици њеку помоћ, нашто је, као што знаш, цар одлучио да даје на

годину хиљаду дуката. Сад, је ли тај Вучетић тражио дио од тога, или бјеше што друго увртио у главу, не знам, тек он, а кажу и гувернадур обиједише и владику у Русији да не мари за цркву, да је по наговору свога писара Долђија наумио продати Црну Гору Французима, и ко ти га зна што још! Онамо приме то за готово, те све владике руске саставе једно грдно писмо против нашега владике, и то писмо пошаљу по ђенералу Ивелићу. Овај не изиде горе, већ остаде у Котору, па у друштву с Вучетићем стане призивати главаре црногорске и брдске и читати им оно грдно писмо, у коме се тражило да свргну владику, па да изаберу другог! Разумије се, главари се скупе код владике и начине оштар одговор руским владикама, одговорише им нека они попују у својој кући и гледају своју дужност, а да се за нас не брину, јер смо ми гинули за своју вјеру четири стотине година, а наш владика да је за нас добар, као што бјеху и пређашњи од његове куће: Сава, Василије и Данило! Оштро, оштро им отписаше, чуваше им образ, као и они нашему! Препис тога писма има Саво Марков, не заборави да га прочиташ. Кад цар разабра како су се Црногорци расрдили, нареди своје конзулу у дубровнику да их утиша. Конзул дође, те овамо, онамо, забашури ствар и још тобоже измири владику са Ивелићем и Вучетићем, али, тајно од владике, несрећног писара смакоше! Кнез све то зна, а да ти не хтједе да баш од њега чујеш!

— А ко бјеше тај писар?

— Бјеше, брате, човјек из свијета, њеки веле из Дубровника, латински поп, кажу врло учеван и поштен и предан владици. Они се познаше и спријатељише кад је владика први пут ишао у Русију... То је било... чек' да срачунамо. Од смрти владике Саве има сад тридесет и четири године; тада је садашњи владика отишао у Сријем, да се завладичи, и тек након двије године завладичише га! Из Сријема владика отиде у Беч да набави џебане, јер чуо бјеше да је скадарски везир Махмут-паша Бушатлија наумио ударити на нас. Не могући у Бечу ништа учинити, пише у Русију, своје пријатељу, њеком ђенералу Зорићу, Србину. Овај га позове к себи. Владика пође и поведе са

собом тога Долђија, коме бјеше име Франо. Тада је у Русији владала Јекатерина царица, која је, кажу, само оно радила, што је желио књаз Потемкин. Тај је књаз мрзио на Зорића, а због њега и на све Србе! Долђи се састајао с књазом и толико му се свидео да га је устављао да остане у Русији, да га начини великим главаром. А Долђи да је одговорио: „Ја не тражим ништа за себе, него за владика црногорскога, чији народ вазда устаје на Турке, кад ви с Турском заратите!“ На то Потемкин заповједи да се смјеста прогнају из Русије и владика и Долђи!

— Чудне ствари! — рече Јанко. — А послје тога ипак владика остаде вјеран Русији?

— Остаде, разумије се! — рече Крцун. — Образ не дâ друкчије, наша је вјера!

— А реци ми, молим те, шта је управо гувернадур, каква је то власт?

— А чуо си већ да је у њега половина печата, а половина у владике, па кад они саставе обје половине и ударе печат, онда је свршено.

— Шта је свршено?

— А оно што су одлучили сви главари, у име свијех племена, рецимо, мир или рат, или умир између брастава, као што ће сад бити о новој години!

— И шта још? Какву још власт има гувернадур?

— А куд ћеш више? Он је највећи главар, послје владике први! То је постало у старо вријеме, кад је дужд владао у Приморју; он је тражио да поред владике буде још један главар, те да њих двојица, у име Црне Горе, говоре с дуждом, кад треба што. Гувернадурство је најприје било у кући Вукотића на Чеву, па га Вукотићи продадоше Радоњићима за стотину цекина!

— Гле, и то је могло бити! — рече смијући се Јанко. — А реци ми, молим те, какав је човјек овај садашњи гувернадур, како му је име?

— Вуко Станков! Као најкрвавији јунак и најпааметнији вођ у рату, нâко што је грамзив, задрт и што мрзи владику и кућу Петровића. Он би хтио владику којим би могао обртати по својој вољи. Али најгоре је што се мисли да је шуровао с ћесаровцима и канда је једном ходио у Беч.

Крцун додаде нижим гласом:

— Зато се сад ради око тога да се ослободимо, те да више не буде гувернадурства, но да цио печат буде у владичинијем рукама! Али то ти држи у себи, не показуј никако да што знаш о томе, не говори ни с ким о томе!

— А хоћеш ли и ти, Крцуне, с нама на Цетиње, са мнош и с кнезом?

— Хоћу, ако бог дâ! Вријеме је већ. Од Тројичина дне нијесам био, а тада као и да нијесам био, јер из манастира не смједох никуда, бојећи се да ме не убију Бајице. Да знаш само куда сам залазио, докле стигох у манастир!

— Ко су Бајице?

— Велико браство на Цетињском пољу.

— А зашто да те убију?

— Зато што смо се били ми Његуши и Бајице ето све до прије петнаест дана. Но овога пута није било велике погибије, јер ми немамо нако три рањена, а они два мртва и четири рањена! Овога пута с обје стране нијесу се мијешали ни главари, ни старији људи, него само ми момчадија!

— А због чега се бисте?

— Ето, да је њихов сердар Ђико рекао да су се они боље поднијели на дебелом Бријегу но ми!

— Па зато!?

— Е, па то није мала ствар! Грдно је то кад се њечије јунаштво смањује.

— Па ти нијеси био у томе боју!

— Како сам могао бити, чоче, кад бијох тада дијете!? Али то се не гледа! Била су моја браћа! И прије сто година ми смо били, и послије сто година ми ћемо бити!

— Тако је, разумијем! — поправи Јанко. — Дакле, ти велиш, то су ситнице? Кад вас је два мртва и седам рањених!?

— Па ситнице, но што? Пошто је Махмут-паша харао Црну Гору, закрве се Чевљани с нашим племеном и Ђеклићима, те овај исти владика, који тада тек бјеше настао, мирио их је и умирио за шездесет и четири главе!

— Ух, страхоте! — рече Јанко. А зар ти, Крцуне, не видиш колико је то зло?

— Видим, пошто размислим, али се онда не мисли, онда, кад човјека понесе.

— А шта ти управо радиш код владике, зашто си му потребан?

— Носим његова писма и поруке у наше племе, кад устреба; пратим га кад куда изиде: а главно је што слушам његов науку! Има нас од свакога племена по један, по два!

— А кога још има уз владику?

— Имају два калуђера, ђакон, седам-осам ђака и момци.

— А нема писара?

— Главни је писар Ђакон Иво, а кад устреба пишу и калуђери.

Јанко погледа на часовник:

— Ја се дуго задржах код тебе, а треба да свратим још у толико кућа. У колико још!? — запита устајући.

— Код Пура Перова, Стијепа Мркова, Мирка Јокашева и Маркише Стевова. Ја ћу к њима с тобом, јер ја сам најмлађи од свијех домаћина. Само ме ти сачекај код Пура, док ја часком обиђем дједа Мргуда, стрица попа и стрица Степа Бајова.

Изидоше заједно, па се расташе.

Пура Перов имао је само сина Пера Пурова и два синовца већ стасала: Драга и Ђура Машова, којима отац одавно погибе. Као што видјесмо, Перо бјеше ожењен, а жена му Киће немађаше више од шеснаест година! Пуро је био мучаљив човјек, што је ријеткост међу Црногорцима и бјеше здрав ко дријен, пуцаше од једрине! Домаћица му, Живана, бјеше му сушта супротност, висока, суха, болешљива.

Одатле њих двојица отидоше ка Ђором веселјаку, уз кога се смијаху више од часа. Његова жена Бела бјеше још виша од Живане, голема носа, погрбљена. Имађаху четири сина те лична младића: Грубана, Шћепа, Ивана и Миша. Онај мали Шуто Мирков, што је окретао пециво у кнеза, бјеше му синовац, сироче остало рано без родитеља.

Мирко Јокашев, удовац, најличнији од свију браственика, најзадружнији, имађаше седам синова, најстаријег за женидбу. О томе се и поведе разговор. Мирко му бјеше намијенио њеку бајичку дјевојку, али је, због крви што леже међу та два браства, не могаше још испросити, него се надаше да ће

се то моћи свршити до поклада, ако се о Васиљеву дне учини умир на Цетињу, као што се надаху.

Најпослије се упутише ка Маркиши Стевову, о коме успут Крцун исприча ово:

— Маркиша се млад оженио, па кад му жена за пет година роди три кћери, он је отјера. Друга му роди двије кћери, те и њу отпусти. Најпослије и трећа му роди двије кћери! Тада разумједе да је то судба и да не може ништа против ње! И тако ти остаде садашња, Куса, и сада у кући седам кћери, богами, свакојаких, и лијепијех и ружељавијех! Чучеш како ће их растјерати сад кад ми уђемо, јер их не трпи кад ко дође!

Заиста чим они назваше: „Христос се роди!“ Маркиша скочи и викну:

— Изласте, ђевојчине, брзо, рш!... Ваистину роди!

Седам цура, једна за другом, искакаше мимо њих. Куса је готовила цицвару. Обојица једоше цицваре...

Бјеше давно превалило подне, кад се вратише. Упутише се кнежевој кући, али зачуше велику грају код Мргуда Шутова, те увратише и затекоше готово половину браства, међу осталијема и Милицу. Играше се оро. Сва их омладина дочека весело.

Послије игре, сви навалише на Крцуна да пјева уз гусле. Он се дуго шчињао, али кад га и Јанко замоли, поче пјесму: како је босански везир писао црногорском владици да му пошаље харач, још поврх тога „дванаест младијех ђевојака, све од дванаест до петнаест лџета и сувише Белу Станишића“: ако ли све то не пошаље, куне му се вјером и имамом, скупиће силну војску и њом разорити Црну Гору. Владика скупи браћу Црногорце, прочита им књигу и запита их што мисле да се одговори на то. „Отпиши му“, рекоше му они, „да Црна Гора не даје харача, но нека покуша да га сâм узме. А мјесто дванаест дјевојака, пошаљи му дванаест рогова од овнова, а мјесто саме

лијепе Беле, дванаест репова од вепрова!“ Тако је владика и урадио, а везир удари с војском и прође као и многи прије њега!... Јанко је с уживањем посматрао како тај поносити одговор годи свима, како им је из дна душе, те је увјерен био да би и они онога истога часа тако одговорили силнику!

Мргуд дода тумачење пјесми, исприча опширније догађај.

Момци жаљаху што је толики снијег нападао, иначе би гађали, метали се камена, утркивали се, скакали. Њеко предложи да скачу трупачке у кући, али се то не прими; други понуди да се игра игра каква, „пазара“, или „међеда“, или „вучења клика“, или „прстена“, „крмаче“, „клина“, „зеца“. Већина би за „међеда“. Објесише коноп с греде на греду и нађоше двије тољаге. Лабуд Маркишин сједе на коноп, па ослањајући се на тољаге, прекрсти ноге и поче се цуљати. Друго момче стаде на два корака пре њега и викну: „Који си, море, на коњу? Куд си кренуо?“ Лабуд одговори: „Кренух у лов!“... „А коју би звијерку најрадије гађао?“... „Међеда“... „А како си пошао на међеда ненаредан? Ето ти је коњ бос, нема ни узде, ни кускуна, ни колана!“... „Сад ће све бити!“ одговори Лабуд, па одиже тољаге и хитро удари њима своје табане и рече: „Ево га поткована, на!“ другом опружи тољаге, па их приљуби и рече: „Ево га и зауздах!“... Трећом их састави иза себе, и додаде: „Ево и кускуна!“ Тада момче баци своју капу на под и викну: „Е, сад ево ти и међеда, па удри га!“ Лабуд, поштапајући се, примаче се, па час једном, час другом тољагом стаде ударати по капи, уза смијање и халакање гомиле.

Велика хитрост и присебност треба играчу да се у онијем покретима одржи у равнотежи! Сва забава и јест у очекивању да ће се стровалити! Лабуд Стевов бјеше прави вјештак у тој игри. За њим изређа их се четири-пет, и већина их паде.

Кад им тога би доста, почеше се играти заплетене игре „прстена“, при којој треба: прстен, марама и девет капа. Игра је

дуго трајала, па се надиграни подвргоше различитијем казнама: једни се морадоше огарити, друге побједници бријаху иверовима, њеки су морали лајати, њеки скакати на једној ноzi, на њекима су „крижали дуван“ итд.

И старац Мргуд и бабе смијаху се као и омладина. То безазлено, здраво весеље обузе и Јанка. Бог зна кад, чак ваљда у дјетињству, смијао се тако и толико. А, с друге стране, већ и невјесте и дјевојке и дјеца понашаху се с њим каогод и с другим млађим браствеником, те се сваки час чуло: „Јанко! наш Јанко!“ Каква разлика за двадесет и четири часа, откад се од загонетног „принципа“ прометну у „ускока“! Њему је то годило, од тога му бјеше топло око срца, и сваким начином настојаше да их већма ослободи, да им постане што приснији! Између њега и Милице престаде зазор и снебивање, нити је коме од назочнијех на ум падало да их сумњиво или испитљиво посматра кад би се у разговору одвојили! Чак дође до разговора о Миличиној вјеридби; то је заподјенула попадија Гојача, одвојивши се с њима двома. Попадија започе:

— Како ти се, Јанко, свиђа ова наша Милица?

— Као красна дјевојка — одговори он.

Гојача загрливши Милицу, која порумење, настави:

— Нека што је од соја и згодна, но је паметна и чистуница и вриједна и срца милостива!...

Милица рече:

— Нека, стрино, молим те! Што ме толико хвалиш, као да ће ми Јанко проводаџисати!

— А ко зна! — рече попадија онијем изразом невина лукавства, каква у њеним приликама могу имати чедне жене... — Ко зна све што може бити још! Ти си чуо да је ова наша цура вјерена?

— Чуо сам — одговори Јанко.

— И шта још?

Милица побјеже.

— И што си још чуо? — настави Гојача.

— Као да браство није задовољно.

— Ками је задовољно! И ти си од браства, па је право да знаш сву истину. Милица је вјерена још у колијевци са сином цуцког барјактара, Радоја Драгојева. Радоје бјеше као најбољи Цуца, а бјеше још од најбољих пријатеља нашега кнеза. Једном у боју кнез га је изнио рањена, а бјеше сила људска, ништа мањи од кнеза! Има и пјесма о томе! Елем како бјеху оба ожењена, баш те године роди се Милица, а Радоје већ имађаше мушко дијете од четири године, вјерише ту дјецу, по старинском обичају. Радоје погибе биће десетак година. Син му Кићун жив, али се не уврже на оца, но је ситан, сметен, рђица, каквијех је, срећом, мало у овијем горама! Да смишљаш створење у свему и по свему неналик на оца и на свој род, вјеруј не би га смислио такога, као што је тај Кићун Радојев! Помисли само то да барјактарство није прешло на њега, но на млађега му брата, не дадоше му његови рођени браственици!

— Па шта ће бити, најпослије?

— Због такве работе било би крви у другим приликама, а, дати, због сметенога Кићуна неће! Нека му даду барјак, па ћемо му дати Милицу! То тако кажемо, јер знамо да неће бити! А о Ђурђеву дне ствар мора бити начисто, јер је вријеме Милице да се удоми... Чим се чује да је слободна, навалиће просиоци...

Међу људима бјеше се заврзла жестока распа око њечега. Зовнуше Јанка. Крцун му рече:

— Ево да ти пресудиш! Ти доиста умијеш се сјећи!

— Како сјећи?

— Сабљом, или ножем, када би те ко напао, или ти кога! Је ли да је то вјештина?

— Још каква! — одговори Јанко смијући се.

— Е, а њеки од овијех кажу да та вјештина не помаже ништа, јер, веле, није помогла ономе што га посјече Стијепо Мрков и оној двојници што их посјече Јоко Стијепов Петровић и многима још, и то све официрима, којима црногорски јатагани одрубише глава! А ја сам опет од достине наших слушао да многима не могоше ништа, него баш добише ране од њих!

— Једно је вјештина, а друго је срце — рече Јанко. — Ономе ко је страшљив слабо помаже вјештина, а ономе ко је срчан много она помаже!

— Тако ће бити! — потврди Рако Мргудов. — Него сав овај разговор ишао је на то да те на крају замолимо да нам покажеш како се по науци сијече! Донеси, Вуко, два јатагана с оружнице!

— Нека те, ђаволе ђетињи! — викну стари Мргуд! — Зар на Божић с новијем братом да се сијечете!?

Сви прснуше у смијех.

— А оно наћи који двије палице, па да се њима огледају мегданције! — дода Крцун.

Њеколико момчади потекоше да нађу палице.

— Сад ко ће се сјећи с Јанком? — пита Крцун. — Ја, заного, нећу, јер ја вјерујем да ће ме надгорњати! А-ну, ти, Лабуде, који кажеш да та вјештина не помаже!

— Ја, ваистину и хоћу! — рече Лабуд.

Рако изједначи палице и предаде их мегданџијама. Они се раскорачише један према другом и укрстише. Сви остали и женски стадоше у наовитак око њих. Јанко спусти дрво и започе:

— Имају два начина. Један је да се боримо овако с мјеста, да се ниједан не креће лијево или десно, напријед или натраг, осим што је слободно повијати се. Други је, да се оба противника мичу по вољи, да заскачу, или иду напријед, или натрашке, како год хоће!

— Ја ћу да заскачем — вели Лабуд. — То је по црногорски!

— Али у овој тјескоби то не може бити! Могли бисмо коме избити око, или би се нас један могао нагрдити!

— Добро, сјецимо се стојећке. Држ' се! Оде глава!... Збиља, шта ће ово бити? Како ћу?

— Удри ти мене, или боди, како год хоћеш, ја ћу се само бранити!,

— Нећу, ни дао бог! Ово је, да-ти, шала!

— ни ако узоћеш — дода Крцун да га подражи... — Зато ти Јанко каже: „Удри гдје хоћеш!“ А-ну, почињи већ! Сиједи, море, тијем љутијем мачем!

— Е, кад је тако, држ'се! — викну Лабуд и започе ударати. Удараше с лијева, с десна, нагињаше се, повијаше се, облажаше да боцне Јанка, али му све бјеше узалуд! Сваки његов замах Јанко одбијаше лако, без напрезања, без жестине, само што би по њекад малко мрднуо трупом. Првијех тренутака сви посматраху с највећом помњом, па се почеше чудити и уз Мргуда узвикивати:

„Виђи ђавола! Виђи ти, молим те, ђавоље работе! Ђавоља је и та лацманска работа, као и свака“... Најпослије

захори се смијех и учесташе узвици: „А, удри, Лабуде, погани! Удри, мрцињашу! Удри! Удри! Урте! Хај соколе! Хај жабо!“... Грјешни Лабуд бјеше сав црвен као рак и крупне капи зноја избише му по лицу.

Најзад баци палицу и викну:

— Ласно је овако, али кад би се баш добро ражљутио, кад бих кидисао, не вјерујем да би му што помогла његова велика вјештина!

— А-ну обиди се још једном с њим, па да он тебе удара како он хоће! — рече Крцун.

— То нећемо — рече Јанко. — За данас је доста. Лабуд, може бити, право има! Ја сам вјештији зато што сам се вјежбао, али друкчије то иде кад се и невјешт бори за свој живот!

Видећи како је Лабуду тешко, Крцун се ухвати с Јанком, али након неколико удараца прекидоше, јер уђоше сви старији браственици: кнез Драго, Маркиша Стевов, Мирко Јокашев, Стијепо Мрков, Пуро Перов, Стево Бајов и поп Марко.

Мргуд и Рако понудише вечером све госте; сви се нећкаху за неколико, па старији посједаше за сто, а млађарија око огњишта. Јанко опази гдје се Гојача и Милица одвојише у угао. Крцун, сједнув до Јанка, пришапта му:

— Овако ти ми радимо! Данас ћемо оглодати Мргуда, сутра попа, па мене, па све редом, осим Стијепа Мркова, који се не би могао ни омрсити да се сви не поревенамо.

— А јеси ли га дохранио мени, јеси! — рече кнез Мргуду, који стави овнујско плеће пред њега.

— А да коме ћу? Лани си ми добро погодио све!

Кнез одсијече с плећа већи дио меса, па га стави у опћу здјелу, па стаде најлак откидати ситне залогаје и стаде питати домаћина:

— Овај је твој, то знам, но ми реци, какве бјеше длаке и рогова?

— Био је био, као снијег, нâко реп му при врху и ноге над папцима црне! Имао је рогове вилашасте.

— Врача ли се у вас плеће, Јанко? — запита Рако Мргудов.

— Не разумијеш шта ме питаш! — одговори ускок.

— Е сад ћеш разумјети!

Кнез добро оструга ножићем лопатицу од плећа; прегледа је озбиљнијем изразом са свију страна; премјери је прегнутијем палцем у дужину; диже је навише, налијево, десно, према оку, па поче:

— Кутњи ти је стожер и ове године тврд! Јâрог жита, канда, биће доста, али сијена жље! Стока биће здрава, нâко се телад неће одржати! Кртоле, купуса, дувана на претек!... Е, сад видите и сами, поље је свуд по сриједи чисто, а по крајцима криво, дакле бићемо се с њекима, али не жестоко! Има једна биљега, која ми није мила!

— Је ли гроб? — пита Рако.

— Канда јест, али није младићки, то сигурно није!

— Онда је мој! — рече Мргуд смијући се. Чудне ми штете! Као да ми одавно није вријеме путовати!...

— Вјерујете ли ви у та погађања? — запита Јанко Крцуна.

— Вјерујемо кад погоде! Онда се свак сјети плећа и погађача, а ако се ништа не обистини, онда их се нико и не спомиње!...

Женске запјеваше. Људи заћуташе и закурњавише. Доцније Стево Маркишин отпијена једну уз гусле, па се разиђоше, јер сви бјеху сустали.

Напољу бјеше цибрин а и снијег већ шкрипаше под њиховијем ногама. Небо бијаше ведро и звијезде весело трептијаху.

Сутрадан све три женске из кнежеве куће отидоше у цркву. Кнез и Јанко попише каву, коју им зготови пристав. Сачекаше женске, али не хтједоше јести с њима, него пођоше ка Петровићима.

У оно вријеме бјеше свега пет-шест кућа Петровића, а Марковијех синова, рођене браће владичине, три куће. Кнез и Јанко свратише најприје ка Стијепу Маркову. Бјеше наочит човјек, блага израза, одјевен у свитнијем хаљинама. Он љубазно дочека Јанка и поразговара се с њим, не испитујући га много. Ама син му Јоко, (онај о коме се причало да је посјекао два француска официра) жив, огњевит млад човјек, засу питањима и љубазностима ускока и пође с њима ка стрицу Саву.

Савова кућа бјеше повећа, отприлике колико кнежева, али је под био лијепо поплочан. На средини бјеше огњиште, око којег затекоше женске и дјецу. Десно бјеше преграђена одаја, и врата на њој бјеху отворена. Према вратима, за столићем, сјеђаше човјек и читаше њешто. Он устаде кад се походиоци упутише к њему. Бјеше висок, окошт, грбаста носа, дугачких, смеђих и просиједијех бркова. На њему бјеху чизме и свитне хаљине, џамадан извезен златом и на њему крст „Светога Ђорђа“.

— То је млади господин, ускок? — запита Саво, љубазно пружајући руку Јанку... — Како вам је име?

— Право име: Jân П., а сад: Јанко Ускок!

— Добра ти срећа, кнеже Драго! Мир божји! — рече Саво староме и пољуби се с њим.

— Сједите!

Први пут откад је у Његушима, Јанко чу да га њеко освоји са „ви“, и угодно се изненади, настав се одједном пред човјеком и стварима што напомињу културан живот.

Соба је била потавањена, попођена даскама; стијене и таваница окречене; у зиду бјеше издубљена оџаклија, у којој гораше велика ватра; у нуглу бјеше повелик орман, пун књига; на стијени, нада столом, вишаше уоквирена Орфелинова „Генералнаја карта Всеросијској империји, Германији, Холандији итд.“; натписи бјеху крупни, те се могаху издалека читати; над њом вишаху „естампе“, слике Наполеона, Александра, Франца, великог дуче Карла, Кутузова.

Пошто сједоше, Саво настави:

— Све знам, грофе, што је с вама било, управо знам све што сте ви испричали код кнеза. Немојте се чудити — ове мале насеобине, браства, у овој пустињи, жељне су и најмање новости, а кад њека падне, разнесе се одмах. Ја бих се кладио да готово сваку вашу ријеч зна цијело племе, и да се од јуче и не говори о чем другом! А новост није обична, од онијех што не повлаче за собом тумачења и нагађања, које се други дан заборава!... Та већ одавно слушамо за страдање њеког принципа, па тај принцип ускочи у Црну Гору, те разабрасмо да се зове гроф Jân П., па се гроф Jân у час преобрази у Јанка Јоковића Његуша. Чини се човјеку да чита какав заплетен и невјероватан роман нашега Видаковића!

— У свему томе, господине војводо, нема какве моје заслуге — рече Јанко. — Чувен сам био због своје несреће!

— Да. Мило ми је што тако лијепо говорите српски! Чуо сам да сте живјели међу Граничарима, али ипак то је превелики успјех!

— Двије пуне године нијесам готово ни говорио другим језиком, а матерински ми је чешки!

— Њемачки већ знам да говорите савршено, а умијете ли и талијански?

— Разумијем помало, али знам француски прилично.

— То је добро. То ће добро доћи владици!... А ви се мало чудите што видите овдје слику Наполеонову! — рече Саво смијући се, јер бјеше опазио да тај лик највише привлачи ускоков поглед.

— Право да вам кажем, мило ми је много што га овдје видим!

— Ех, задавао нам је тај доста јада, а и ми њему, колико смо могли, а рек' би да смо доста, пошто се много љутио на нас и пријетио нам да ће се наше горе називати црвенијем! Али, поред свега тога, ми се клањамо његову генију, његова слава засјењује нас, и жалимо његову судбину! Жалост је знати да тај орао данас чама сломљених крила на малом талијанском острву! Колико би љепше било да је нашао јуначку смрт у сред тутњаве, каква се само око њега чула!

— То је истина — рече кнез.

Саво се трже.

— А, опрости, кнеже, ја се заговорих с овијем младијем човјеком, а на тебе заборавих? Што ћеш! Жељан сам човјека из свијета, а сувише, с овијем бих ђетићем имао говорити дан и ноћ!

— Не замјерам, господине Саво. Знао сам лијепо да ћете, чим се састанете, заподјенути о свјетским и учевнијем работама, као што вам личи! А ни ви мени не замјерите, и ја одох крај огњишта, е ми је тамо позгодније!

Пошто кнез отиде, Саво ће:

— Читате ли ви српски?

— Читам, али писати не умијем!

— Научићете ласно! Мука је то што је језик у нашим књигама више руски него наш овај обични, како народ говори! Али од неколико година почеше и списатељи тријебити руске ријечи, те пишу све већма српски! Ево, видите, ја примам Новине, које су почеле преклани излазити у Бечу. Ево овдје пет-шест бројева, има поњешто у њима о Наполеону. И примам Давидовићев Забавник. Можете их узети. Па док сте овдје, слободно се служите и књигама! Других немам осим српских, јер другога језика осим српскога не знам, разумијем помало и руски и талијански, али то је као ништа! Али у манастиру наћи ћете и талијанских и француских и њемачких књига, што је остало од покојнога обата, ако већ нијесу уништене!

У тај мах уђе неколико главара у кућу. Саво устаде, и упути се к њима. Јанко, сав зажарен, рече:

— Кад сте толико добри према мени, ја ћу вас замолити за једну велику... највећу доброту?

— Што могу драге воље! — рече Саво.

Јанко изјави жељу да пише сестри; каза му своје сумње о пошти и своју наснову, како би могао доћи до одговора.

— Ништа лакше од тога! — поврну Саво. — Ево вам све што треба, па сједите одмах и пишите, остало ће бити моја брига! Јавите сестри нека упути одговор на Михаила Жутковића,

трговца у Котору. Добро би било да одговор пође из Прага и да се адреса напише туђом руком, најбоље је да писмо пође од какве трговине!... Данас сте мој гост, дакле не хитајте, заједно ћемо ручати, па ако будете хтјели, заћи ћемо мало у браства!...

С њима је ручао и Јоко. Разговарали су највише о Наполеоновејем и црногорским ратовима и о приликама у Црној Гори. Послије ручка походише и трећега брата, Тома Маркова. Да бјеше Јанко најприје к њему зашао, тај лични и питоми човјек учинио би на њега јачи утисак, али се ипак губио према средњем брату. Једино што сви Петровићи могаху завидјети Тому Маркову бјеше красно мушко дијете од три године, кога зваху Раде. Јанко никада до тада не виде љепшег и умнијег дјетета! Бјеше бјелолик, великих црнијех очију, лица достојна да буде углед каквом добром сликару за лик Јована Претече (као дијете) — какве сликаху стари талијански мајстори! Јанку рекоше да ће тај мали Раде, ако поживи, по свој прилици, бити Владика и нашљедник Петра I.

Кад Јанко каза Саву, како му је препоручио кнез да походи и гувернадура, Саво не допусти. Рече му:

— Тамо не идите! Кажите кнезу да сам ја то рекао, али то само њему кажите!

У мрак Јанко се упути кући. Бјеше ведар, лак, раздраган. Пред уласком у двориште затече Милицу, која га очевидно чекаше. Она му рече:

— А гдје си већ? Твоја те је кућа жељна!

Јанко се загледа у њу, лице јој бјеше блиједо, груди јој се таласаху.

Онда се Јанко нагну и пољубише се. Па, без ријечи, уђоше.

VI

П ошљедње ноћи године 1815-е на ведру небу сијаше пун мјесец и одсијеваше са смрзла снијега по Ловћену и по његовијем обронцима и вртачама. Најшира ловћенска долина, Цетињско поље, наликоваше на какво слеђено језеро; само на једном рубу, под брдашцем једнијем, црњаше се дугачка двобојна зграда, цетињски манастир. Иако бјеше тек други час ноћи, не виђаше се свијеће ни кроз један од два реда прозора на манастирском лицу. Према лијевом рогљу манастирском бјеше ниска зграда, без прозора, покривена сламом, коњушка и стаја. На десној страни налази се црква. Никакве друге куће не бјеше у оно вријеме на томе пољу. Пред главнијем уласком манастирским бјеше гумно. На пушкомет испред манастира издизаху се на равници под снијегом хумчићи, гомиле од рушевина старог манастира и дворца Црнојевића, које разори скадарски везир Сулејман-паша (1690). Од тијех рушевина владика Данило Петровић сагради нов манастир на данашњем мјесту, али и тај сруши Нуман-паша Ћуприловић кад оно са силном војском прегази Црну Гору (1714). Десет година доцније, подиже га опет владика, а седамдесет година по томе (1785) опет га похара и спали турска најезда, и опет га оправи владика Петар I Петровић.

Да је ко наишао, па да су му отворили врата, ушао би најприје у подугачко, уско двориште, иза којег се диже друга, мања зграда, са широким покривенијем ходником; видио би горе на ходнику одсјев пламена и чуо би пјевање уз гусле; попео би се уз камене стубе и, стигавши до средине ходника, нашао би отворена врата простране, поплочане и сведене мађупнице, на сред које гораше велика ватра, око које сјеђаху домаћи.

Сјеђаху: владика Петар, ђакон Иво, архимандрит Јанићије и калуђер Јосиф. До овога, на струци простртој на поду,

сјеђаше подвитијех ногу млад гуслар, с двије мале пушке и јатаганом за силајем. Од њега налијево, наовитак, сјеђаху исто тако још тројица оружанијех младијех Црногораца. Иза њих, у углу камене клупе, бјеше прислоњен сноп дугих пушака. Подаље од оружја, на каменој клупи, налажаху се: владичин послужитељ Мило Савов Његуш, кувар Лазо, коњушар Мираш Бјелош, говедар Зеко Угњанин и седам ђака, неједнаке доби, било их је од дванаест до седамнаест година.

Владика на великој, постављеној столовачи пребираше бројанице. На њему бјеху мантије, а на глави повисока, црна, свилена капа. Наликоваше доста на брата Сава, само што му образи бјеху протегљастии и утонули и што је имао дугачку просиједу браду. Израз му бјеше сјетан, готово жалостан.

Ђакон — „Милобруковић Иво“, како га најобичније зваху Црногорци — жилав човјек од четрдесет и њеколико година, обријане браде, црнијех, танких бркова, имађаше капу као владика, а иначе бјеше у црногорској ношњи, и канда бјеше гладун, јер је имао свитне хаљине и грудњак извезен златом. Тога вечера, преко обичаја, бјеше озбиљан, јер иначе главни му посао бјеше да шалом и досјетком разговори и разведри сјетног владику. Он сјеђаше на трножном сточићу, тако да му је глава допирала до груди владичинијех; на кољенима му бијаше њекаква велика књига, на њој лист хартије и дивит, у руци држаше гушчје перо; на лицу му се огледаше велика помња, јер, уз гусларево пјевање, владика му често њешто дошаптаваше, што би он биљежио или га запиткиваше, нашто би он одговарао, након подужег грискања пера.

Остали с помњом слушаху пјесму, која причаше, као обично, о покољу, или мегдану каквом. Оба духовника бјеху под камилавкама. Архимандрит, наочит старац, добродушна лица, једини пушаше из дугачка чибука. Онај други, отац Јосиф, млад човјек, јак, кратке, црне брадице, лица необично широка, изгледаше приглуп. Старац бјеше родом од њекуд од Мораче, а млади бјеше Црмничанин. Најстарији ђак, њеки Обрад Милетин

Љешњанин, спретан младићак од седамнаест година, с пиштољем за појасом, послуживаше вином духовника и ђакона; пред војницима бјеше бардак, код слугу, на клупи, други. Ђаци, њих шест, махом поповска дјеца, из различитијех племена, сјеђаху одвојено, те се припадом и задиркиваху.

Кад пјевац заврши као обично: „Вама пјесма и од бога здравље“, устадоше два његова друга, узеше из угла сваки своју пушку, па отидоше да смијене стражаре на два побочна изласка манастирска. Тога маха било је у манастиру тијех војника гласоноша свега шесторица, три из Катунске нахије, један из Ријечке, један Љешњанин, један Црмничанин — све бирани момци. У исти трен устадоше коњушар и говедар и приступише владичиној руци.

Он им рече:

— Одосте на лијегање? Е, хајте са срећом. Скоро ћемо сви!

Ђак Обрад и момак владичин Мило завргоше се такође пушкама, а ђак још извуче иза појаса големи кључ од капије, те испратише млађе.

— Лазо! — зовну владика.

С клупе скочи омален, црн човјек, одјевен од појаса навише латинским хаљинама. И одазва се:

— Заповиједајте, господару!

— Колико ћеш имати пецива?

— Четири добра брава, а могу, ако устреба, скувати пиринча и кртоле, каштрадине и сланине!

— Одакле су брави?

— Од онијех с Угања — прихвати ђакон. — Ја сам их записао.

— Хљеба имаш доста?

— Имамо преко тридесет погача.

— Дакле, хоће ли бити јела за двадесет људи, осим нас домаћих?

— Биће!

Владика се обрну архимандриту:

— Како је твоја нога, Јанаћије?

— Кад је овако хладна студен, не мучи ме као кад је влага!

— Кад је влага споља, треба да речеш! — дода ђакон, прихвативши од ђака чашу... — Јер ова изнутра не вјерујем да ти шкоди! Нема бољег лијека од опаке ватре и њеколико чаша оваког доброг црмничког! Дед, стрикане, још по једну! Благословите, владико свети!

Испивши, ђакон одмахну главом и стаде ожимати устима.

Питко је, реско, миришљаво, дивно! Има ли га колико још, брâто?

Јосиф, кога он тако зваше и који бјеше подрумар, одговори:

— Има пуна десетача!

— Јао мени за њим — закука ђакон и начини лице тобожње жалосно. — Сјутра они горски вукови попиће га свега! Сјутра у ово доба капи га већ бити неће — зато, стрикане, дед

још по једну! Деде, боље је него да опет капетана лијечиш и вараш!

Онај печени и оглодани кувар скочи с клупе:

— Шта вара? Ко га вара?

— Ваистину, нијеси ли га тро румом? Нијеси ли навео старца да потроши двије плете за рум, па си га тобоже трљао, једну чашицу на длан, другу кроз пјевало, па док би длан о длан, нестаде рума! Још му рече: „Треба други пут више и јачега, јер овај не ваља!“

Вратише се Обрад, Мило и смијењени војници. Ови, црвенијех образа и руку, чим положише пушке, сједоше примакнув се добро ватри. Један бјеше још голобрад.

— Студено, дјецо? — пита их владика.

— Да отпану ноге и руке, свети владико! — одговори старији.

— А зашто по толико стојите? Можете се почешће мијењати! А шта ти се чини, Ћиро, је ли згодно вријеме за путовање?

— Да не може бити љепше, особито за пјешака, господару — одговори старији. — Снијег се смрзао, а свуд равно као по длану! Ја бих радије путовао по оваквом времену но по икаквом другом!

— То ми је мило! — рече владика очевидно за себе.

— Али на коњу, да бог сачува! — дода онај што је гуслао.

— Е, мој ђетићу, ономе што је на коњу ласно је и сићи! — рече ђакон.

Владика устаде, а за њим сви. Обрад и послије њега најстарији ђак, Озро Дабишин Озринић, надимком Мурат, запалише двије велике свијеће и стадоше пред врата. Војници и ђачићи и кувар пољубише руку владици; он се упути за свјећоношама, праћен духовницима, ђаконом и својим момком.

Ложница му бјеше налијево, одмах до мађупнице, једна од најгоријех соба, јер је примала свјетлост из дворишта, и то преко сведеног, готово увијек мрачног ходника. У предњој згради бјеше бољих ћелија, али владика од младости бјеше навикао на ту. У ходнику застаде мало гледајући небо: бјеше чивитасто, а звијезде, крупне, трепераху живијем сјајем.

— Дивна зимња ноћ! — рече владика.

У тај мах заурлика вук негдје у дну поља.

— А-ха! — учини ђакон. — И онај то каже!

— Јадно звијере! — дода владика и крену се.

Мило узе свијеће од ђака. Остали се опростише с владиком.

Духовници отидоше у своје ћелије, десно од мађупнице. Ђакон викну с прага ђацима:

— Хај'те, дјецо, и ви, одмах, е знате да сјутра морате у зору устати! Жао ми вас је, али ноћас нема јегленисања!

Кувар му рече:

— Мени ће требати четворица, јер ћу приставити пецива већ у зору, да буде све готово у ручано доба!

Ђакон одговори:

— Имаш коњушара и говедара, дакле, доста ти је још двоје дјеце да окрећу пецива, и то да окрећу на поређе, да их је

што више у цркви! Тако, шјор капетане!

— Ама, лијепо мој шјор амираљу, Мираш и Зеко једва ће одољети да носе и цијепају дрва, да доносе воду, да стружу кртолу, и триста других послова, као кад се готови за толики народ!

— Добро, добро — прекиде га ђакон. — Ради како знаш! Капетанова је вазда најстарија на броду! Хај'те дјецо!...

Кувар Лазо бјеше ђакону земљак и њеки далеки род; прозва га „капетаном“ зато што је Лазо био мрнар више од двадесет година — био је управо кувар и на бродовима — па под старост доспије у цетињски манастир. Готовио је и за духовнике и за млађе. Био је вриједан и вјешт, а уосталом, владика је љубио проста јела, једино је малко гаман био на морску рибу, а ту је Лазо изврсно спремао. Лазо је, као махом стари поморци, радо причао млађима своје доживљаје који су махом били невјероватни. Сам бог зна колико се пута, тобоже, топио и увијек, чудом њеким, спасавао и шта све по свијету није видио, чега се ни у сну не привиђа! Млађи су га радо слушали и хватали у лажи.

Иво бјеше родом из околине приморског манастира Стањевића, који је у оно вријеме био у црногорској граници и где су владике радо проводиле зиму. Иво бјеше ожењен, али оставши млад удовац, као „мирски“ ђакон, приљуби се владици. Владика га је наговарао да се закалуђери, те да остане с њим довијека, али Иво није волио носити мантије. Кад се послуже пропасти Млетачке републике, за вријеме безвлашћа, владика поче спремати да с војском сиђе у Боку, узе тога младог Бокеља као писара. И тако Иво уз владика би цијелог рата на Приморју, служећи га усрдно, а и стављајући „главу у торбу“, као војник, без чега не би никад стекао угледа међу Црногорцима!

У мађупници се није готовило. Она је зими служила за вечерња посијела, за ложницу стражарима и као збориште главарско. Права кујна бјеше у засебној зградици, у њеком

малом дворишту, које се налазило на боку старије зграде, и које захваташе, с једне стране, бедемчић, подигнут ради одбране, а с друге, један дио зида новије зграде. Кувар је ноћивао с војницима, којих поњекад бјеше и по дванаест-четрнаест. Пустине бјеху дању сложене иза врата. Те ноћи њих петорица не заподјеше шалу, као обично, него један од војника започе:

— Господар је много замишљен!

— И не био! — дода други. — Како ће смирити толику кавгу? Како ће пресудити за толике мртве главе!?

— С помоћу божјом, као и до сада! — прича трећи.

— Занаго, без самахне божје помоћи, ту не помаже људска памет! — вели четврти... — Па ето биће једно чудо више.

Онај голобради посматраше испитљиво свакојега, чим би који започео говорити.

— А шта мислите, што он сад ради? — пита кувар. — Мните, спава?

— Знамо, чоче, и без тебе то — рече најстарији.

Али младићак запита:

— А шта ради, стрико?

— Метанише, синко, и богу се моли по сву ноћ! Данас је једноничио! Ништа у своја уста узео није, нâко у мрак здјелицу чаја.

— А што је то чај, стрико? — Трава једва, руска, осушена, личи на пелен кад се сух смежура!

— Па то је лијек њеки?

— А и јест лијек!

— Причали су у нашем племену — настави дијете — да се ноћу пред вратима његове ћелије може чути разговор, баш као да двојица разговарају! А то, веле, дође му у походе свети Василије Острошки, у помоћи нам био! Је ли то истина, стрико?

Кувар, који простираше своју пустину, леже, покри се и одговори:

— Ја не кажем да није, а није ми обичај да прислушкујем на вратима! Добра вам ноћ!

Онда старији другови, иако су помишљали да мали зна као и они сва чудеса, које је владика починио и која су се по народу разгласила, ипак му их стадоше причати, што који:

— Кад је оно владика ходио у Котор, на станак бијесном француском ђенералу Мрмоњи, овај га не понуди да сједне, но га дочека оштро и поче с њим бјеседити горопадно! Владика га само погледа и мало диже руку, а на то мој ти Мрмоња заковрну, посрну, те да га сâм владика не прихвати, пружио би се на тле као свијећа! — „Што ти би, господине?“ пита га Свети. — „Би ми то, што нијесам вјеровао у твоју моћ, свети владико! Но ти се молим, опрости ми грјешном!“ Па му, вели, цјелива руку и лијепо га замоли да сједне...

— Једном њеко похара њеку самохрану, стару удовицу. То је било у Ријечкој нахији. Владика прокуне лупежа рекавши: „Дабогдâ се огубао и лијека не нашао, док не врати украдено и не прида још три оке вуне!“ Седмога јутра након тога нађе баба пред својим вратима све своје и још три оке вуне!...

— Једном се нађе у планини убијен човјек. Његово браство узалуд је трагало за убицом, узалуд је нагађало, не дознаде ништа поуздано. Тада се племе договори да се свети племену у чијој је граници њихов погинуо. Спремало се велико зло, јер оба племена бјеху јака! Тада им владика пошаље свога момка с поруком нека се стрпе само недјељу дана, па послите њека раде шта знају! Они послушају. Владика прокуне убилца:

„Дао бог да иста пушка убије њега, те да се на њему сврши!“ Сјутрадан у зору, у трећем племену, зовну човјек њекога главара и викну му: „Ја сам, вели, тај и тај, и ја сам убио у планини онога због којег ето хоће да се покољу два барјака! И ево ја сам себи судим, да се прекине о мојој крви!“ Кад то изрече, уби сâм себе из пушке!...

Још таквих, понајвише страшнијех догађаја, причаху војници. Било је пак у њихову причању и владичинијех досетака и благих шала, од којих ћемо навести само једну:

— Једног љетњег дана пред вече изиде владика из манастира на гумно и сједе. Како се бјеше дубоко замислио, а имађаше у руци њеку кутицу, стаде је пребацивати из руке у руку. У толико наиђе десетак доњокрајаца, да-ти, с каквом давијом, па кад га видјеше онако у мислима, застадоше и почеше нагађати: о чему ли премишља? Један рече: „Он сад дознаје што ради бог!“ „Други рече томе: „Е хајд’, па реци Светоме да си погодио што он мисли!“ — „Не бих, валај“, рече онај, „да ми даш најбољег овна из свога тора!“ — Трећи се умијеша: „Ада, ја бих за плету отишао и питао га: молим те, Свети, што сад ради бог?“ — „Е, валај, ако ти то баста, даћу ти тврду плету! Хоћеш?“ — „Хоћу!“ — „Ма, нећеш.“ — „Ма, хоћу ево пред људима!“

— Онај право пред владиком, скине капу и пољуби га у руку. Остали се примакоше да све чују: „Које добро, синко?“ — пита Свети. — „Молим те, свети владико, да ми кажеш шта сад ради бог?“ — „Ев’ ово ради бог!“ рече владика, једнако пребацујући кутију. „Све овако, све овако, из руке у руку; од једнога узме па другоме да. Ономе сутурану узео је плету и теби је сад дао!“...

У праскозорје зачу се клепало. Ђак Обрад, који већ учаше „пошљедњу књигу“, бјеше велик вјештак у томе. Изнајприје куцкаше ситно, споро па све јаче и брже, те се одјек разлијегаше по пространој, нијемој и студеној згради! То је

будило већину домаћих, дјецу пошљедњу; сви се крстијаху, а многи одмахнуше главом, рекавши: „ђаво ђетињи!“

Клепање затече владику будна: на први куцањ он устаде, одмакну резу на вратима и опет леже. Његов момак, Мило Савов, бјеше већ пред вратима, те уђе и, чучнув пред оџаклијом, распрета жеравицу, наложи и поче пирити.

— Какво је вријеме, Мило? — запита старац.

— Студно, господару, али је небо ведро! На здравље ти, господару, Нова година, да бог дâ!

— И с тобом, Мило, дај боже!

Пламен у оџаклији букну, момак запали двије свијеће на настрешници оџаклијској.

Ђелија бјеше дугачка око шест корака, широка четири, озго сведена, са два прозора на ходнику; прозори су имали гвоздене решетке. Према кревету бјеше мали иконостас, шестседам икона, златом и сребром окованијех. Пред њима вишаше кандиоце, у коме још тињаше пламичак. На стијени, према вратима, бијеше богата оружница. Под бјеше застрт шаренијем поњавама. Између прозора бјеху пањеге (издубене у зиду), затворене стаклима, кроз која блистаху двије владичанске митре и два крста и различите утвари црквене, које је једном владика морао заложити да би набавио џебане! Под пањегама бјеху два велика гвоздена ковчега, по свој прилици празна, откад Русија прекиде годишњу помоћ! У средини бјеше сто застрт зеленом свитом и око њега три столице. Најпослије у углу бјеше велик орман и до њега рукомија.

Слуга изнесе чизме.

Владика жустро сиђе с ниског кревета, закопча црногорске докољенице, навуче свитне димлије, па црн грудњак, па се опаса шаренијем појасом, па се стаде умивати. Требало је

још само да обуче зелену доламу, да натакне калпак, да припаше једну од онијех сабаља што вишаху у богатој оружници, па ето га, каква су га запамтили Турци и Французи кад је предводио своје ратнике против њих! Али старац навуче мантију и скиде капу, те му се просуше по плећима дугачке бијеле власи. Тада поче метанисати пред иконостасом. Мило га затече у молитви, те и он клече и додирну челом земљу. Владика обу чизме, праметну крст и панагију, обуче манторос и стави на главу панакамилавку, па сједе према ватри.

Момак хитро стави у ред креветне хаљине, одшкрину стакло на прозору, па отворив врата, рече:

— Господар је спреман!

Уђоше један за другим: архимандрит, Јосиф и ђакон. Они му честиташе први дан нове године, па се измакоше. Онда уђоше ђаци, и сваки одмах изиде, чим цјелива и прими благослов. За њима наљегоше војници, па момци; од тијех сваки доби коледу, по сребрн талијер, „капетан“ кувар жут дукат, па и они отидоше.

— Велика је студен — започе владика — па се бојим да неће моћи доћи ни десет главара, а ако икад, оно данас требало би да их буде овдје најмање двадесет!

Јанићије прихвати:

— Доћи ће, господару, сви који су обећали, јер је већ од јуче ведрина! Они који су се кренули издалека, ноћиће, као обично, њеки у Ријечкој нахији, други у Бајицама, у доњем крају, разумије се они који се нијесу били с њима!

— Бог те чуо! — рече владика.

Ђакон започе:

— Ја се, ево, кладим да ће их стићи најмање двадесет, и то прије него што се летурђија сврши! Само ће изостати један најглавнији!

— То је лако погодити за најглавнијега — рече владика — а за остале си доиста сањао.

— Е, и то знаш, као и све, владико свети — викну ђакон у њеком заносу и пољуби владика у руку... — Е, да испричам сан? Хоћу ли?

— Можеш! — одговори старац, смијешећи се.

— Усних да стојим пред манастиром, као чекам некога. Стојећи тако, одједном, не знам како, ни откуд, обрете ми се у руци погача, и у исти мах долетје од некуд силно јато тица, све њекаквијех лијепих, шаренијех, па све цвркућу и скакућу око мене. Ја се збуних, а ви, господару, с прозора викнусте ми: „Та шта си се, Милобруковићу, сплео, што им не мрвиш погачу? Не познајеш наше тице!?“ На то ја почех мрвити, а тице: кљуц, кљуц, кљуц! — у божји трен поједоше цијелу, па одлетјеше! Тада се ја окретох к вама. Ваше лице сијаше од радости! Ја вам викнух: „Ето све бјеху на броју, осим пауна!“ А ви одмахнусте само руком и рекосте: „Бог с њим. И не треба нам!“

— Збиља, лијеп сан! — рече владика уставши.

— Ја сам, господару, наредио ђаку Мурату да изиде пред врата манастирска, па да биљежи све главаре редом, како буду долазили, па, кад буде при крају летурђије, да донесе попис у олтар!

Владика се мало замисли, па га погледа задовољно:

— Видиш, то је паметно! То си се добро сјетио, мој вриједни Иво!... Него, познаје ли то дијете много главара?

Јосиф одговори:

— То је паметар, каквога, да-ти, нема у Црној Гори и Брдима! Тај ти зна све главаре у главу и по имену, чудо једно!

— Онда је добро! — заврши владика и пође.

Чим крочи на ходник, забрујаше сва звона. Војници чекаху, па се кретоше за духовницима.

Послије јутрење духовници и ђакон обукоше владикау за архијерејску литургију. У исти мах, кад она започе, грану сунце, а на гумну, пред манастиром, зачу се тутњава, рзање коња и људски гласови. Одмах се тријем пред црквом испуни људима, а само главари уђоше унутра.

Бјеху већином Цетињани, а то није значило што и данас, него људе из околнијех села, што састављају цетињско племе, из: Бајица, доњега краја, Бјелоша, Очинића и Угања. Мало-помало, Придолажаху и други, те, при крају службе, ђак Мурат једва се прогура кроз гомилу и уђе у олтар да владици прочита списак главара. Бјеху дошли: из доњега краја кнез Илија Ивановић и барјактар Јоко Шпадијер; из Бајица сердар Ђико Мартиновић; са Кчева војвода Мићо Перка Шалетина и сердар Гардашевић; из Цуца Шуто Пешикан; из Бјелица војвода Марко Милић; са Ђеклића кнез Јован Вицковић; са Његуша сва три брата владичина, кнез Драго и Лазар Пророковић. Од Ријечке нахије: прото Иван Пејовић и два Ђурашковића. Од Црмничке нахије: сердар Саво Пламенац и прото Андрија Ђуровић. Из Приморја: Крсто Калуђеровић и Вуко Ивановић.

Ђак додаде:

— Уз главаре је дошло доста Црногораца и десет војника који ће остати у манастиру. А дошао је, господару, и онај принцип што је побјегао из Котора, те згодан ђетић у црногорској ношњи!

— А од Брђана не дође нико? — пита владика.

— Нико! — рече ђак.

Владика се замисли. Након дуга мишљења, нареди да се отворе двери, па с крстом у руци изиде на амвон.

Најприје им честита Нову годину и пожели да у њу уђу по закону божјем, праштајући, заричући се на мир и слогу и љубав братску, јер их иначе чека пошљедња погибија. Исприча им причу из Светога писма о Кајину и Авељу, како Господ запита Кајина: „Гдје ти је брат Авељ?“ А кад убилац одговори: „Не знам“, како му Господ рече: „Шта учини! глас крви брата твојега виче са земље к мени. И зато да си проклет на земљи, која је отворила уста своја да прими крв брата твога из руке твоје! Кад земљу узрадиш, неће ти више давати блага својега. Бићеш потукач и бјегунац на земљи!“... „И овога часа то говори Господин Кајину!“ викну владика. „Јер Господ је овђенак и Кајин је пред њим! Ево га!“ додаде и заокружи руком по цијеломе збору. „Ево га, ово је све један Кајин! И ко је дигâ руку на брата свог и ко је то повластио и ко је није задржа, све је то Кајин! А да шта те друго очекује, Кајине, но да будеш потукач и бјегунац и измећар туђинцу, ако се не подвргнеш закону божјем?“...

Говорио им је дуго тако од срца, просто, очински, њиховијем језиком, па кад видје гвоздене самовољне горштакe укроћене и заплашене као дјецу, владика се одједном преобрази, од блага оца постаде оштар, неумитан судија, рече им да тога дана хоће умир без поговора, да се утврди суд и све што се дотле два пута покушавало! Знајући пак да се Црногорци највише боје клетве, заврши њом овако:

— Тако вам овог животворјашчег и часнога крста, тако вам он увијек помогао, тако га се не одрекли, тако вас не помамио, тако вас не затро бог, свети Јован, свети Василије и сви свеци и угодници божји, тако вам траг по трагу не погинуо, тако се не разгубали, тако вам шљеме и сјеме не погинуло, тако не испогибали срамотно, покорите се одлукама које ћете сами данас учинити! Ко им се не покори, ко их буде хотимично

преступао, дабогда постигле га клетве које изговорих! Реците сви, у име своје и својих, по три пута: Амин!

Сви, ужаснути, повикаше три пута: „Амин!“ ...

Онда ста дијелити навору и опет бјеше благ.

Главари му љубљаху руку, а он свакога у чело.

Кнез Драго пропусти да се изређају и млађи од њега; иза њега стојаху Јанко и Крцун. Кад најпослије приступи, рече:

— Благослови, свети владико, овога новог Црногорца! Ево сам ти га довео! Једва је чекао да ти пољуби руку.

Владика пољуби и Јанка у чело, као и остале, па му задржа руку, гледајући га љубазно, али и испитљиво. Па онда рече:

— Да си благословен! Све сам дознао и радујем се што те видим. Дознао сам да си разборит и јуначан и да си се одмах привикао нашим обичајима у животу и да ти је намјера да останеш с нама. Кад си већ по своје избору постао Црногорац, ја те примам као да си од моје крви. Је ли право, браћо?

— Јесте, ваистину, као и све што ти кажеш и учиниш — рече брат владичин, Стијепо.

— А теби, кнеже Драго, настави владика, хвала велика, што си овога чојковића чојски дочекао, те учинио да му одмах омили наш крај. Нека бог и за то излије свој благослов на твој дом и твоје братство!

Од црквенијех врата па навише уза стубе, до краја ходника, људи се наврсташе на двије стране, да владика прође између њих. Кад он стиже до стуба, уђе с поља њеко момче и предаде му писмо. Владика га прочита и рече:

— Ово нам јавља гувернадур да је болестан, те жали што не може доћи!

Кроза жамор који наста њека гласина јасно рече:

— Валај, био здрав, или болестан, без њега се може и сад и посад! Тако му се поздрави, владико!

Почеше и други придавати, али владика махну руком и рече момчету:

— Поздрави лијепо Вука Станкова и реци му да желим да што прије оздрави.

У тај мах бахну на дворишна врата Ђорђе, игуман манастира Острога, људина необична раста, лика и ношње. Бахну и застаде на прагу, а колик бјеше, мало што не испуни сав отвор. На глави му бјеше камилавка, риђа му брада покриваше груди, а какво му бјеше рухо и оружје најбоље пјесма описује:

„А какав је од Острога бане,

За пасом му двије пушке мале,

О рамену дуга брешка виси,

О бедри му дуга гадарија,

До пола је вуком опшивена,

На врху јој од међеда глава,

Зинула је ка'но да је жива!“...

Сви главари весело заграјаше, те се чуло: „А глај сокола! А дође!“

Игуман се поклони и затутњи као из бадња:

— Помози бог. Благосиљај, владико свети.

— Добро нам дошао, оче игумане — прихвати владика.

За игуманом уђоше: бјелопавлићи војвода Марко Бошковић; пјешивачки сердар Мркоје Контић; пиперски сердар Марко Пилетић, барјактар Павао Бојовић и њеколико њиховијех.

— Добро дошли, моји соколови! — рече владика, љубећи их. — Обрадовали сте ме, заного, као икад! А, заиста, жао ми је што се намучисте по овој студени, одакле докле!

Они почеше доказивати да се нијесу кињили, а ђакон Иво надвика их:

А што их жалиш, господару, као да су лацмани, а не мрки вукови, који мало хају и за вријеме и за даљину! Што је то њима!? Пођоше и дођоше!

Па турив прст у ухо ђакон запјева:

„Припртише торбе обрамице,

Претурише струке сињгавице,

Гранајлије пушке дохватише,

Па стигоше на Цетиње равно,

Пред дворове свога господара!“...

— Сад што иде даље, не умијем казати у пјесми, но умијем по просту, ев' овако: „Господару, жељни смо те као озебао сунца, и ти нас дочекујеш као своју ђецу, али смо, богме, и озебли и огладњели, те да нам је што прије по једна оне ваше калуђерске препеченице, па онда да презалогајимо.“

Сви ударише у смијех.

Владика пође навише, лак и весео, и рече:

— Мој ђакон све шалом зачиња, али о свему промисли!

— А погоди ли мој сан? — пита га Иво.

Кнез ћеклићи, велик шаљивац, пошто чу сан, рече:

— Е јест овај наш Милобруковић и њеко гатало!

Одмах с уласка друге зграде бјеху двије простране одаје, трпезарија и дворница, у коју уђе владика. Према вратима, под иконама бјеше диван, а на средини дугачак сто, покривен шареницом, на коме бјеше њеколико великих, четвртастијех скленица ракије: око стола дрвене јаке столице, а иза њих се наврстали ђаци; по стјенама њеколико слика руских царева и војсковођа; у угловима два велика орахова ормана; иза врата бјеше издубено у зиду велико огњиште и у њему гораше ватра.

Уђоше главари. Саво Марков уведе и Јанка.

Најстарији Петровић први наздрави владици, честитајући му Нову годину, па сви редом, како који прими чашу, заиште благослов и жели срећан почетак. Па посједаше.

На ходнику момци службаху напитком војнике.

Игуман Ђорђе започе:

— Поздрав ти, господару, од попа Милутина из Тушине, па онда од свијех Морачана. Бјеше их много код мене о божићњим покладама. Сви те поздрављају и руку ти љубе.

— Од бога и њима свјема здравље — поврну владика.

— А је ли чега нова у тијем крајевима? Како је здравље у народу? Каква бјеше љетина? Је ли ко умро од старијих? Је ли било чаркања с Турцима?

Владика постави та питања да се игуман сјети о чему не треба да одмах говори, о ономе што бјеше најглавније, о чему сви мишљаху онога часа, а то је о крвавијем међусобицама између брастава и племена! Главари разумједоше да ће се тако из околиша доћи на главно, на живу рану, која се мора вријеђати! Сви постадоше замишљени, намрштени. Јанко, сједећи у нуглу иза Његушâ, посматраше их редом.

Игуман се сјети што хоће владика и потанко одговори на питање. Послије њега на ред дођоше Пипери и Бјелопавлићи и остали даљи. И сваки причаше о ситницама, поњекад и смијешним, само да се људи разведре. Кратке раставке тијех разговора испуњаваше Милобруковић нудећи ракијом, а кад видје да се примако главни тренутак, узвикну:

— Хвала богу, господару и господо, чуда једнога! Ево се састаше готово сви главари Црне Горе и Брдâ, па не испише ни пола кантуначе ракије, а да сам је ставио пред четворицу калуђера, које бих ја изабрао, од цијеле кантуначе не би досад ђаволје капи остануло. Али, нећемо тако — заврши узевши послужавник с више чашица... — Чек' коме ћу најприје понудити?... Ко ми је највише намрштен? Ха, ево ко!

И стаде пред главарима цуцким и бјеличким:

— А што си ми се у лицу тако намрштио као да ће сад град из њега, змијо цуцка, Шуњо Пешикане! И ти до њега тако исто, војводо Милићу! Дедете! Будите вољни, као да сте гдје на свадби у вашим питомијем и богатијем Цуцама и Бјелицама!

Ђакон нагласи те придјеве, јер су та два племена најкршнија и најсиромашнија, што изазва мало смијеха. И њих се двојица осмјехнуше и испише.

Ставши пред ћеклићкога кнеза Јована Вицковића ђакон поче кашљуцати, али га кнез претече:

— Могу ја, Милобруковићу, и без твога чаћења! А, богами, право да ти кажем, није ми мило да око мене жива поп чати, а и ти си њеки поп, да-ти напола! Него ето, да си ми здрав.

— Дао ти бог здравље и свијетао образ, Ћеклићу Млечићу. А ја баш мњавах да не можеш без понуде, јер се зна да сте злопитни!

Тако их је ђакон нудио редом, али владика, одједном, из небуха рече:

— За крв међу Катуњанима нека суде игуман Ђорђе и војвода Бошковић. Ријечанима и Катуњанима приморци Крсто и Вуко. Ријечанима и Црмничанима: сердар Мркоје и Радисав Контић! Пиперима и Бјелопавловићима: Перко Шалетин, Гардашевић и сердар Саво Пламенац. Ровчанима и Морачанима: кнез Драго Његуш, мој брат Стијепо и кнез ћеклићки! Је ли вам тако право?

— Мени јест, ваистину — рече старији Ђурашковић. — И баш ти хвала што ме не постави да судим!

То рекоше још њеки неизабрани главари: од изабранијех њеки се одрицаху, али на молбу владичину остадоше. Онда отидоше на ручак с владиком у трпезарију: Петровићи, сердари, војводе, кнезови, барјактари, свећеници и Јанко, свега њих двадесет и девет. Остали, око четрдесет их, збише се у мађупницу.

Ручак је мало трајао и мало се говорило, готово једини владика што постављаше питања и даваше упутства и савјете. Послије јела он разреди судије и парце на гомилице, па их понамјешта одвојено, у трпезарију, у дворници и мађупници; за писаре одреди оба духовника, ђакона и два старија ђака. Сви остали из мађупнице разредише се сами, по племенима и браствима. Наста испитивање. Сваки и најмлађи имађаше право мијешати се, исправљати, допуњавати, само кад би који сувише дигао глас главари га опомињаху благо: „Нека, полако, све ће се

разабрати, имамо кад!“ Владика иђаше од једнога збора до другога, и стизаше увијек на вријеме, да их утиша, да расплете што се сувише сплело, да их подстакне на разбор...

Јанко иђаше за владиком; пошто тако обиђе све гомилице њеколико пута, отиде да разгледа цркву и манастир. Већ у ходнику свратише му пажњу њеколико капитела и основица од ступова, узиданијех међу незграпнијем каменима, у цркви тесано четвртасто камење, а на олтару, позади, лијепо израђен двоглави орао Црнојевића; знајући за постање манастира, Јанко замишљаше како је била лијепа стара грађевина Црнојевића! У ћелијама које бјеху отворене, Јанко видје старинскога оружја. Кад тако стајаше на прагу једне ћелије, дођоше два ђака, Мурат и један малиша. Мурат рече:

— Господине, заповједио ми је господар да ти отворим обатову ћелију и да је наложимо.

И отиде те отвори врата која бјеху до дворнице. Јанко с врата кроз густу мрак осјети задах влаге и трулежи; али кад Мурат отвори капке на два прозора, онда се угодно изненади. Видик с прозорâ бјеше на цијело доње поље и на околна брда. Међу прозорима бјеше диван, над њим огледало, на једној страни кревет и умиваоник, на другој стô, са великом полицом пуном књига. Ћелија бјеше малена, сведена, обојена жуто, али свијетла и суха; онај задах бјеше од ваздушне влаге. Зачу шкргање у зиду и видје иза врата омалену изидану пећ. Мурат му рече:

— Ево мали Милун налаже, а ако ти што устреба, он ће те послужити. Ја одох!

Покућанство бјеше покривено дебелијем слојем прашине.

Јанко се највише зачуди облику дрвена кревета. Бјеше низак, простран, са високим надглављем, којему рубови имађаху лијепо изрезане украсе, прави млетачки супружански

кревет! На њему бјеше душек, лакат дебео, без покривача и подглавља. Диван, такође простран, висока наслона, кожом застрт, бјеше мање очуван. Огледало обличасто, са дрвенијем криволетом, млетачке резбарије, бјеше ствар од цијене и од укуса. Тако и двије столоваче и сто с полицом. Све то казиваше да је јадни опат љубио умјерену удобност и љепоту и у скромности!

Јанко отвори стакла на књижници. У горњим редовима бјеху дебеле, једнолике, укоричене књиге са натписима на хрбатима, талијанска, историска, богословска и философска дјела, путописи, њеколико свезака велике француске енциклопедије, њеколико класика талијанских и француских; при дну нађе доста и српских књига; у столској кутији откри мноштво рукописа, бјеху биљешке, нацрти државнијех написа, оригинална службена акта на француском, руском и талијанском језику. Велики дрвени мастионик, пун плијесни, њеколико гушчих пера и двије дебеле писаљке чињаху утисак, да су вијековима ту лежале недирнуте!

Ђачић Милун, збојито, плаво Црногорче, сасвијем налик на каквог чешког клапчића, стаде на вратима и рече:

— Ево сам добро наложио, господине Јанко. Оли да ти донесем чашу вина?

Јанко се насмија и рече му:

— Донеси метлу и крпу какву.

Кад се дијете врати, запита га одакле је.

— Добрљанин — одговори ђак.

— Гдје је то?

— Ето туна — рече дијете показујући руком на главице с лијеве стране поља. — Ту одмах иза границе је Добрско село.

— Какве границе?

— Ту је граница између Катунске и наше нахије!

Јанко му нареди да омете ћелију, а сâм поче ходати по ходнику. Жагор је допирао из дворнице и трпезарије; одједном кроза жагор продрије гласина острошког игумана. Јанко чу гдје виче: „Није тако, братановићу мој свијетли!... бог зло заборавио. А, да опрости свети владика, беспослен поп и попадију биште!“ На то се заори смијех.

Милун обриса прашину. Јанко га отпусти, па узев њеке опатове рукописе, сједе. Латинска слова бјеху округласта, једнака, потпуно читка, ћириловска њешто незграпнија; по графици замисли абата као човјека одлучна и пуна мисли и наснова. Јоште га, ни сâм не знађаше по чему, замисли као осредњег раста, пуна, широка лица, великих очију са личној добродушности. И питаше се: бјеше ли збиља тај Долћи њеки идеалиста, са дјетињом вјером, или какав пробисвјет, необузданијех прохтјева, каквијех бјеше пуно у осамнаестом стољећу!? Дуго је тако сједио у нагађању о тајанственом попу и у пребирању осталијех догађаја, за које је слушао да су се збивали у тијем зидинама. Ко зна? може бити да су у тој истој ћелији боравили: патријарх Бркић, цар Шћепан, књаз Долгоруки, мајор Вукасовић, небројени Млечани и многи други, које су различите побуде доводиле у тај чудни, јединствени двор-манастир!...

Оставивши рукописе, стаде прегледати српске књиге. Међу мање знатнијем, нађе: Везилићево *Краткојенаписанијеоспокојнојжизни*, Рељковићевог *Сатира*, Стојадиновићеве *Њемачко-српскеразговоре*, Видаковићеве *УсамљеногЈуношу* и *ВелимираиБосиљку*, Кенгелчево *Јестествословије*, Мушкатиновићево *Расужденијеопостањувосточнијацеркви*. Стојковићеву *Физику* и *АристидаиНаталију*, Терлајићевог *НумуПомпилија*, Соларићево *Земљеописаније*, Василија Петровича *ИсторијуЧернојГори*, П. Јулинца *Воведенијевисторијупроисходенијаслав.-*

сербског народа; готово сва Обрадовићева дјела, пјесме Л. Мушицког, *Новине*, које су излазиле у Бечу год. 1793. и 1794.; календара итд.

Јанко се трже на брујање звона и на тутњаву која настаде у манастиру, те се огрну струком, закључа ћелију и пође. Владика и старији главари бјеху већ на дну степеница. У позадној тишми наиђе на Крцуна Сердарева, који му исприча шта је посвршавано.

— Пребисмо — вели — главе за главе и раве за ране, а за сувишак, за сваку главу да се плати цијена крви: стотину и тридесет и три цекина и по, један грош и по, једна пара и по! Сјутра још остаје да се поставе судије по племенима, да се утврди законик, који је већ био, и порез какав је у законнику и да се свргне гувернадур и од њега узме половина печата.

Послије вечерње Цетињани одведоше већину „извањаца“ на вечеру и ноћиште; у манастиру остадоше Његуши, два Приморца, острошки игуман, војвода Бошковић и сердар Пламенац; остадоше разумије се и онијех десет војника што смијенише ону шесторицу. Из цркве гости отидоше у мађупницу, а владика се стаде шетати по ходнику, што му бјеше свакидашња навика јутром послије јутрење и пред вечеру. Дуго је сам ходао, па зовну Јанка и, наставив шетњу, започе:

— Видјели сте да нијесам имао кад ни поразговарати се с вама, а то ми је велика жеља. Дакле, иако углавном по чувењу, знам шта је с вама било и шта сте наумили, ипак ће добро бити да то од вас чујем.

Јанко му исприча цијелу своју прошлост, па заврши:

— Моја је намјера да останем у вашој земљи, а пошто ме је добри удес нанио међу добре људе који ме примише за свога, желим да ми огњиште буде међу њима. Тога ради писао сам оцу и сестри, све им искрено казао и тражио њешто новца, једном заувјек. Надам се да ћу то примити и тијем подићи себи

мало крова и купити мало земље, па што бог да! Али прије свега, пресвијетли господару, свом душом и срцем, стављам се вама на расположење! Ако бих са ово мало свога знања и много преданости и добре воље могао вам служити, био бих заиста срећан!

— И ја бих био задовољан да останете уз мене — поврну владика. — Требали бисте ми још како! Али има једна сметња, која ће се, може бити, моћи и савладати.

— Могу ли знати каква је то сметња, пресвијетли господару?

— Можете — рече владика заставши. — Ви сте слушали за мога пређашњег тајника, несрећног абата Долћија?

— Углавном знам шта је с њим било, а његова ме судба не плаши.

— На то не мислим. Ви сте члан јака браства, што је најбоље јамство за вашу безбједност; сјем тога, надам се да су и друга времена настала. Питање би било о вашој плати.

— Молим вас, господару, да тога питања не буде. Плату не тражим. Биће ми велика част и срећа ако будем ваш чиновник без икакве награде.

— Али ја нећу да човјек у служби цијелога народа буде без награде. Не односи се то лично на вас, него је то ствар начелна и вриједиће и за оне који би након вас дошли у ту службу. Покојни Долћи имао је сто педесет дуката на годину. То није много, али је према нашим приликама било доста и пристојно; а и могло се, пошто сам онда примао годишњу помоћ од Русије. Ви сте млађи човјек, а дошли сте у горим приликама, зато ћу тражити за вас стотину дуката.

По вечери обични посјед у мађупници био је живљи и веселији него обично. Игуман Ђорђе и ђакон Иво надметаху се у

шалама, сердар Пламенац причаше о своме путовању у Русију и у Париз, војвода Бошковић заподјену разговор о догађајима у Србији, о Бјелопавловићима који се налажаху с Јованом Добрачом.

Сјутрадан рано главари се поново скупише у манастиру. Тога јутра потврдише законик од године 1803, у коме се понајвише потврђују казне за злочинства; укидоше гувернардуство и писмено потражише од Радоњића повраћање половине печата; изабраше племенске судије; ударише дацију (порез) по шездесет динара (parâ) годишње на кућу. Најзад владика предложи да се одреди сто дуката годишње плате његову новом тајнику ускоку Јанку. И то примише, па се послѣје ручка, разиђоше.

VII

Јанка пробуди клепање. Требало је неколико тренутака да се освијести, а кад се освијести да се налази у Долћијевој ћелији, да је дворанин владике црногорског, да му је то први дан службе у чудном двору у коме клепало буди дворане, онда му се учини да сања. Док се облачио, питаше се је ли му и то у дужности да зором иде у цркву. У исти мах привидјеше му се: отац, мати, брат, снаха и поп Фелицијан; учини му се да они са ужасом посматрају како облачи „турску“ одјећу; не говораху ништа, али им на лицу читаше још веће ужасавање што је прешао у „грчку јерес“. Његово су писмо доиста већ примили и доиста су увјерени да га је шизматични владика превео у „источну шизму“, да је обред извршио са великом свечаношћу, у којој је било увреда њиховој цркви! Међутијем дотле му нико не помену штогод о вјери, а камоли да би му ко о њој поповао. И тога часа први пут му се истаче широка, невјеровна вјерска трпељивост Црногораца који су веома приљубљени својој вјери и својим обичајима. Та необична појава обрадоваће веома ујака Вацлава.

Јанко отвори капке на прозорима, и душа му се разведри, видјевши гдје на ведром небу исток руди, а под њим трепере брда, покривена снијегом. Учини му се да осјећа далеки дах прољећа. Под прозором чу гласове и ударац сјекира. Крцун Сердарев и још три војника са старијим ђацима цијепаху дрва. Из стаје изидоше говеда и коњи. Чувени владичин Бијелац, вршњак кнежева дората, бјеше крупан и као достојанствено тром. Видје два млада ватрена седланика и три товарна. Коњушар, говедар и два ђака појახаше коње и испратише стоку на појило. Иза лијевог рогља манастирског наиђе висок човјек, с пушком о једном рамену и с кожним бисагама преко другог рамена.

Њеко закуца на Јанковијем вратима, и на питање: „Ко је?“ одазва се дјетињи глас:

— Ја сам, твој ђак Милун!

Јанко се насмија и отвори. Дијете унесе рукомију и врч воде, па, пошто то положи на сто, унесе чизме.

— А како си знао да сам ја већ устао? — пита га Јанко.

— А како не би устао на јутрењу? — рече дијете с добродушнијем осмјејком, и поче му сипати воду у прегршт.

Ти идилични утисци раздрагаше Јанка, па као што бива у таквим тренуцима, осјети угодност у дјетињским разговорима, те настави:

— Дакле, и ја морам у цркву, Милуне?

— Мораш, ваистину, кад господар иде.

— Ко ти је то рекао?

— Нико. Сâм то знам.

— Дакле, ти си мој ђак, Ко те је поставио?

Милун се збуни али се брзо прибра:

— Ђакон. Он је хтио да ти Спасоје буде ђак, али ја сам га молио. Онда ђакон рече: „Добро, Милуне, служи господина Јанка и слушај га, али тешко теби ако се потужи на тебе“. А ја сам рекао: „Неће!“

— А зашто баш хоћеш да будеш мој ђак? — пита Јанко дирнут.

— Зато што си велики кућић и много учеван — каже владика.

— А и онако, мио си ми! А и ја сам од добре куће...

Јанко затече пред владичином ћелијом: архимандрита Јосифа, ћакона, ћаке, војнике и онога високог човјека којега видје с прозора. Бјеше тај већ средовјечан, али се видјело да је жилав и живолазан. Крцун рече Јанку да је то Марко Бајов Бајица, владичин писмоноша за Котор и Будву, хоџац каквоме нема друга, који је кадар, кад устреба, и два пута за један лџетњи дан отићи и вратити се из града!... Кад владика изиде, поглед му се треном заустави на ускоку и осмијехну се. Јутрења није дуго трајала. Из цркве духовници с Јанком отидоше у трпезарију, а сви млађи и мађупницу. Уз владика доручкова се брзо и без разговора. Кад устадоше, владика ће Јанку:

— У име божје, почећу с тобом! Имамо да одговоримо онијема доље на два-три акта. Прије тога, ја ћу се прошетати, а ти можеш прочитати списе!

Јанко се поклони и отиде с ћаконом у дворану, гдје нађе три службена писма на талијанском језику. Французи су у нашем Приморју задржали талијански језик у службеном саобраћају, па га задржаше и Ћесаровци. Јанко узе читати напесе. У првоме јављаше которски окружни начелник (циркуо), да су Побори пуцали на царинске стражаре и да је међу њима било Црногораца, те се владици скреће пажња на то; у другом бјеше тужба на његушко племе, због кријумчарења; у трећем се јавља да је нађен мртав човјек, ћесарски поданик на граници, према Будви.

Ћакон га запита:

— Дакле, господине Јанко, ти разумијеш добро талијански?

— Готово све, само нијесам кадар писати.

— Па како ћемо онда?

— А како сте досад?

— Мучио се старац те скрпљао, па кад запре, онда наставимо нашки.

— Ја се чудим што уопште не пишете нашки?

— Зато не, што и ми често имамо потребу од њих, па кад им пишемо нашки, онда вазда отежу одговором, изговарајући се да им нема ко преводити.

— Онда не остаје друго, но да им пишем њемачки — заврши Јанко.

Владика, ушав, настави шетање и започе јадање како су се нови сусједи у свему угледали на старе, на Млечане! Никакво се зло не може десити близу границе, а да не буду криви Црногорци! Како они нпр. знају да су међу Поборима били умијешани Црногорци кад их нико не може разликовати од тијех Примораца? Какве доказе има будванска власт да је убијени пао од црногорске руке!? Али одговарати се мора и то талијански, нипошто њемачки.

Онда стадоше састављати одговоре; ишло је с муком, али се сврши како тако.

Враћајући се у своју ћелију, Јанко чу у другој мрмољење ђака и гласове архимандрита и Јосифа; њеки ђаци срицаху, други чаћаху. Тек што сједе, а уђе Крцун Сердарев и запита га како се налази? Јанко се похвали и поче му причати шта ће све радити. Прво и прво, вјежбаће се у писању српскога језика, учиће талијански, сређиваће старинске списе, којих има много, ићи у лов с њеким од војника, најрадије, разумије се, с њим. А кад му дође новац од куће, даће га кнезу да му зида кућу. Рођак му рече да прије подне иде на Његуше, јер владика пише гувернадуру. Заговорише се тако, те се зачудише куд вријеме брже прође, кад ђак дође да тражи Крцуна. Јанко поздрави све у браству, па одмах приону на посао, узе Василијеву Историју

Црне Горе, па је поче преписивати, угледајући се на Долћијев рукопис. У томе послу прекиде га клепање на часове и он потече, али га старац владика пресрете и рече смијући се:

— Не тражи се то од тебе, Јанко! Доста је да идеш у цркву недјељом и празницима и уочи њих на вечерње!

Још три војника, осим Крцуна, бјеху дотле отишла у племена. Тада се Јанку предочи лијепа слика, неустрашиви брдски синови носе „танке књиге“ кроза студене врлети, кроз пустиње и мрачне шуме, често бранећи се од звјерова, чувајући боље него своје главе те лаке ствари, које свуда небојше и немирници дочекују с поштовањем, па и са страхом!

Скромни ручак од меса и зеља брзо прође, као и доручак. Послије подне Јанко и ђак Обрад отидоше у лов; ишли су рубом поља, те до сутона убише два зеца; послје вечере било је обично посијело у мађупници, само што је владика мало сједио. Тада млађарија заподјену шалу. Заврже је војник Цуца. Започе:

— А да дивна огња! Ја мним да је саставити све огњеве што сад на Цеклину горе не би се саставио оволики!

— Ене! — учини војник Цеклињанин. — Што? Зар си зебао у нас?

— Јесам. Намјерих се једном онамо, баш зими, пред вече у једној од првијех кућа. Примише ме. Сједох крај огња с још десетином домашњих. Ками бјеше огањ! Двије-три руковијети врежине димљаху, да очи истеку. Те се гурасмо позадуго, докле домаћица не испржи њешто рибе, па викну: „Хајте, љући, да вечерате!“ Сви посједасмо око трпезице, на којој бјеше двадесет-тридесет укљева и пред сваким колик длан хљеба. Мене допадоше три-четири. Нека што остадох гладан, но ми се замути у дробу, али, срећом, дадоше ми мало вина. Сутрадан гладан и озебао побјегах зором!

— Чујеш ђавола! — рече Црмничанин. — А да то ти нико вјеровати не може, јер се свуда каже: „Ко ће дочека, нека иде на Цеклин!“

— Браниш их, јер сте као и они! — поврну Цуца. — За вас се може рећи: „Седам кућа једну козу музе, још се хвале да се добро хране!“ Црмница вам вином рађа, али га Катунјани пију; Црмница вам воћем рађа, али се други њим сладе! Све дадoste за пусте паре, а паре у замотуљак!

Ђакон их подбоде:

— Овај, богме, на двојицу одједном, а све њекако у његову шалу улази трбух!

— Ама, зар не знаш да Цуце о другом чему и не мисле! — прихвати Цеклињанин. — За приповјест је колико један Цуца може појести! То сам још као дијете слушао! Мој стриц ишао је једном онамо да суди. Причаше: „Одох онамо да кметујем. И частише ме. Прву вече заклаше њеку црклотину — а и чим ће да се утови стока у оном кршу? Ја на силу поједох њеколико залогаја, а њих три брата поједоше све, и још оглодаше кости! Али, што је најљепше, не бјеше хљеба, но уз печење изнијеше гомољиће њекакве као јабуке! „Шта је ово, браћо?“ запитих у чуду. „То је кртола“, одговорише. „Владика је набавио сјеме с мора, а боља је од хљеба“. Тада окусих кртолу први пут. „А шта јеђасте прије него поста кртола?“ питах. „Па нашло би се увијек ма шта, само њека је доста!“ У кући бјеше једна једина стељина, жућа но слама, сва изрешетана, и то ми бјеше простирач!... „Ето ко замјера цеклинској сиромаштини и црмничком ципилуку!“

— Јесмо, заправо, обилати, Обилићев сој!

— Јесте, заправо, сој — прихвати Црмничанин — а јесте у њечем и богатији од свијех Црногораца!

— Чим? — пита њеко.

— Сољу, ваистину! Слушали сте да у њихови стари сијали сô, па им се још потражује!

— А опростићеш зато, то су радили Ћеклићи! — рече Цуца.

Војник Ћеклић одазва се:

— Немој ти на нас пренашати ваше работе и вашу славу!

— Ама, јесте, чоче! Зна се и то да је њеки ваш купио од мазге јаје, а други од ваших нашао на путу божје око!

— Какво јаје? Какво око!? — питају из дружине.

— Ваистину, да вам причам — настави Цуца. — Враћао се Ћеклић из Котора, па преко границе сrete се с Приморцем, који ношаше тикву. „Шта ти је то?“ пита га Ћеклић. Приморац, видећи с ким има посла, одговори: „Ваистину, нијеси слијеп! видиш да је јаје!“ Ћеклић рече: „Никада тако јаје видио нијесам! А од какве је тице?“ — „Ма није, брате, ни од какве тице, него од мазге, од праве талијанске мазге!“ — „Ма, што кажеш, побогу брате? Зар се мазге легу? То нијесам знао!“ — „Ето, знај сад!“ — „А како се излеже?“ — „Лако! Покриј га ђубретом, па ће се десете недеље излећи машче“. — „А би ли га продао?“ — „Ја га, ваистину, и носим на продају!“ — „Колико за њега?“ — „Толико!“ — Погоде се. Ћеклић плати, узне тикву, и, колико је радостан био због добре куповине, похита уз Крстац не гледајући преда се, те се спотакне и падне, а тиква се скотрља низ брдо и разби се у стотину комада. Од тога се уплаши један зец из грмчића и потече низ дубодолину. Грјешни Ћеклић устајући угледа зеца, па га стаде вабити: „Шјо, мало! шјо, мало! овамо ти је мајка!“ Кад зеца неста испред очију, залелека Ћеклић: „Леле мене данас и довијека, какву мазгу изгубих! Кад оно недоношче онако трчи, а да какво би било послуже!“...

Сви ударише у смијех.

— А за око причај! — рекоше.

— На путу у Приморје нађе Ћеклић зрно грожђа. Бјеше крупно, чврсто, плаво. Окрећи, преврћи вим, подноси га под нос, питаше се Ћеклић шта ли то може бити? Најзад загризе га, па, осјетив сласт, брзо га прогута а онда се сјети шта је, те узвикну: „Ово је божје око! (боже опрости!) Дабогда ти, боже и то друго испало, и ја га нашао!“

Пошто преста смијех, Ћеклић се освети Цуци:

— А да како су се оно дијелила два брата у вашем племену? Била два брата Цуце, па пошто се и млађи ожени, не слагаху се јетрве, те, као што обично бива, одлучише да се дијеле. И ласно подијелише оно кућерка, оно дворишта, њешто гаја, њешто земље и стоке. Кад све то би готово, старији се сјети да обојица знају само једну пјесму. „А да коме ће пјесма?“ запита он брата. — „Ваистину, као и до сад, можемо је пјевати на поређе“, одговори млађи. — „То не може бити, но по старјештву она остаје мени“. Млађи се оприје. — Те хоће бити, те неће бити, око тога се спорјечкају и најзад поставе добре људе да о томе пресуде. Суђе су два дана зборисале и узгред се гостиле, па пресудише да пјесма остане старијему, а он да млађем то надокнади са два брава!...

Било је још таквих задиркивања, те не остадоше поштеђени ни Приморци, које представљаху „адмирал“ и „капетан“, а на крају ђакон дохвати и Јанка, питајући га: је ли се зажелио жâба, тишти ли га пушка за појасом, је ли згодан велики тур итд., чему се Јанко од срца смијао.

Тако му протече први дан на Цетињу.

Сутрадан врати се Крцун с Његушâ. Послије ручка њих двојица појახаше коње и отидоше путем што се пење уза стране близу брда Вртијељке и што води у Ријечку нахију. Кад стигоше на врх, на границу Катунске и Ријечке нахије, Јанко оста као опчињен због неслућене љепоте и питомине, која се већма

истицаше према суровој цетињској околини. Под њима пукла дубодолина са селом на средини; долина се спушта ка дивном Скадарском језеру, по чијој се површини онога часа прељеваху различите боје. Иза језера назријеше Скадар. Над њим се наслагала, једно за другим, голема брда, као какве исполинске љестве које воде у вјечито плаветнило! Равница је испресијецана притоцима језерским. Тврди Жабљак намрштио се на главици. Његдје, при дну брдашца, заодјевена четином, бјеласа се црквица. Свуда различитост и јужна питомина. Јанко се не могаше начудити. Крцун му наведе ријечи краља Вукашина Видосави љуби Момчиловој:

„А какав је Скадар на Бојани!

Кад погледаш брду изнад града,

Све порасле смокве и маслине

И још они грозни виногради; —

Кад погледаш стрмо испод града,

Ал' узрасла шеница бјелица,

А око ње зелена ливада,

Кроз њу тече зелена Бојана...“

Крцун му показа колико опсиже Ријечка нахија, гдје почиње Црмничка, гдје су Кучи и Пипери. Највише се Јанко зачуди кад од рођака дознаде да Ријечани и Црмничани често бију бојеве и на води са Арбанасима и Турцима! Уговорише да ће сићи једном доље, ако буде могуће, и возити се по језеру...

Углавном, Јанку се ређаху дани једнако и брзо, јер не осјећаше досаде. Ако је била претежнија преписка с војводама, сердарима, кнезовима и са свећенством из седам племена, владика је започињаше с ђаконом. Често је то трајало цијело

јутро, или цио дан. Није ријетко бивало да владика упућује писма преко границе на турску страну: скадарском везиру, травњанском, призренском владици, беговима и племенским главарима по Херцеговини. Знатније исправе писаше сâм владика, писаше лагано, читко, малијем, округластијем и збијенијем словима, те му и рукопис показиваше човјека уредна, љубитеља јасноће и језгровитости. Веома се бринуо за мир међу племенима, за суђење по новом законуку, те нестрпљиво очекиваше вијести о томе, и о томе највише говораше. А вијести долажаху час угодне, час неугodne. Мало-помало и Јанка почеше све већма занимати те ствари, поче се све већма приљубљивати животу народном. Уосталом вјежбаше се и у проучавању талијанскога службенога гласа и убрзо показа успјех. Додуше приједмети су били слични. Али већ првијех дана имао је и крупнијег посла, два дугачка написа у два језика, њемачки за министарство спољнијех послова у Бечу и француски за Русију. У доколици најрадије је проводио вријеме напољу, било у лову, било у шетњама на коњу, по селима цетињскога племена. Како је лијепо вријеме трајало десетак дана, он обиђе редом и потанко Бајице, доњи крај, Бјелоше, Очиниће, Угње.

Али се одједном вријеме промијени: поче поново падати снијег, водњикаст, мек, те се од силне лапавице није могло крочити изван. Тада Јанко нађе другу забаву да испуни часове одмора. По ћелијама, у подрумима, на тавану, у њеким иструхлијем ковчезима, чак и у ризници, бјеше доста старинскога оружја, које он поче прикупљати у своју ћелију.

— Та ово је право откриће, неоцјењиво благо! — узвикиваше Јанко, кад би наишао на какав лијеп комад. Помагаху му у купљењу и чишћењу ђаци.

Нађе доста копаља, мачева, стријела, пињала, првобитнијех пиштоља, архибужа, сабаља, дервишких наџака, буздована, оклопа, оружја из различитијех стољећа, с различитијех крајева свијета, које је удес прибрао у један

манастир! Све то Јанко пробра и складно наређа по стијенама своје ћелије, а како је о томе једнако говорио, најзад наведе владику, духовнике и ђакона да дођу прегледати.

— Гледајте, пресвијетли — говораше у заносу Јанко, показујући му један дугачки мач са двије оштрице... — Ово је право благо, ово је из времена крсташа! Ево му биљеге, ево и поклича!... Погледајте овај дивно израђени штит, за који би Инглези благо дали.

— Збиља!? — запита ђакон.— Збиља би се то могло продати?

— Би, али то би била срамота!

— Сва срамота на мој образ, ако се за те ствари могу узети готове паре, па да за њих купимо праха и олова! Та није гријех био залагати митре и јеванђеља, а камоли те старудије.

— Нажалост, тако је — потврди владика.

— Знаш шта, Јанко? — настави ђакон. — Таквога оружја има по Црној Гори на товаре. Ако имаш купаца, ми ћемо разгласити да се може оно трампити за пушке и за џебану, па да видиш хоће ли га за мјесец дана бити големо! Онда ћемо скупити чету жена, па их натоварити таким копљима и мачевима, нека их носе на морску скелу. Је ли добра ова?

Сви се смијаху чети жена натоваренијех старинским оружјем.

Јанко, сјетан, обори главу и признаде да Иво право има.

На Крцуново наваљивање Јанко заведе нову забаву, борење, које учини исти утисак као и на Његушима, и у чему ђакон најчешће страдаше и највише се љућаше, што је много веселило омладину.

Онда се опет промијени вријеме. Једнога вечера дуну бјелојуг, а до дана растопи сав снијег. Кад сунце грану, Цетињско поље бјеше право језеро; али након два дана вода се оциједи и земља се исуши, те по подне и владика изјаха на своме Бијелцу, праћен писарима на коњма и војницима. Старац бјеше необично добре воље, јер му из свијех племена долажаху гласови да се мир утврђује, да се народ покорава судовима, да су добри биљези е ће се и порез моћи прикупљати; предаде се старац своме милом надању да ће дајбуди у сваком племену моћи отворити по једну школу. Првога дана обиђоше Бајице и доњи крај, другога идоше на Границу, трећега се упутише ка Ћинову брду, кад их на пола пута стиже у трку њеко момче бајичко, које једва изговори:

— Врати се, господару!... Погибија!

Владика преблиједи, те и он једва изрече:

— Шта би, дијете?

— Погибе наш Илија Драгов! Уби га Марко Матов Почек. Ми се једнак дигосмо да се бијемо с Доњокрајцима, али наш сердар и њихов кнез смирише нас и ено доведосмо Марка да му ти судиш! Ено их на гумну, те ме послаше за тобом!

— Кад је та несрећа била? — пита владика, погнавши коња у ход.

— У ручано доба.

— А чији си ти?

— Ја сам Мићун Бошков, рођени братучед Илин.

— А зашто тај несрећник уби Илију?

— Низашто, господару. Позавадили се због потрице.

— А зашто убици не судише главари?

— Оно, суђено му је, господару. Сви га мичемо на душу, по твојем закону, наоко, рече сердар, да га убију твоји војници, да последи његови не траже крв од нас. А, божја ти вјера, господару, ако га не смакнеш, биће велика погибија, јер нам на правду божју уби најбољег ђетића.

Владика, ђакон и Јанко опотјераше у кас; војници и момче остадоше трчати за њима.

Пред манастиром, на гумну, стојаху раздвојене двије гомиле оружанијех људи. На размаку међу њима стојаху сердар Ђико Мартиновић и доњокрајски кнез Илија Ивановић. Пред њима стојаше везан висок младић, великих црнијех очију, мрке науснице.

— Што то би, људи, ако бога знате!? — рече владика одјахујући. — Потраја вам вјера ево равно двадесет дана!

— Зли удес, господару — одговори Ђико. — Но помагај, да се о овоме сврши, па ће бити најмање!

— Шта ти велиш, кнеже Ивановићу? — пита владика.

— Што и сердар! Немам што друго!

— Казуј, Марко, сву истину, све како је било, јер ти и онако не може ништа помоћи.

— Хоћу, господару, не од страха но због образа — одговори несрећник, коме се крв поврати у лице и исправи главу... — Чувах стоку у страни више нашега села, па заспах. Кад се пробудих, а оно стока отишла на њихово поље. Потех онамо и опазих Илију Драгова под дубом, гдје сједи. Назвах му бога, а он мени овако: „А што прогониш те црклотине у наше, никоговићу од никоговића?“ Ја му вратих мило за драго, а он скочи и потече на мене. Имађаше у руци брстину. И говораше идући на мене: „Сад ћеш запамтити, никоговино! Сад ћу те овом брстетином, као неваљалу жену, и пред њом ћеш се вратити у

своје погано гнијездо!“ И замахну на ме, господару, али немаде кад спустити, јер га саставих са земљом.

— Аферим ти га, соколе — викну неко из гомиле Доњокрајаца.

На то се Бајице машише пушака.

— Стојте, несрећници — викну владика. — Јесте ли дошли пред цркву и преда ме да ми покажете како сте кадри газити заклетву и дати зџтку клетвама? Јесте ли дошли да дате примјер свој Црној Гори како поштујете свога владика и законик, на који сте заклету?

— Нијесмо, опрости, владико свети — рече сердар. — Но, тршавај, аманат ти!

— Шта ја имам да трсим? Што га доведосте мени? И шта мниш, сердару, говори јасно!

— Мним да је овај крвник истину испричао. Мним да се могао одбранити од напасти и без крви. Мним да ако он не плати главом, биће велика погибија.

— Дакле, мичеш га на душу?

— Мичем!

— Е, а ја не дам своје војнике, јер би се, због истог разлога, и по другим племенима угледали на вас, а то не може бити! И јер треба да је закон сврху свега! Но ми реците, Бајице, мичете ли сви на душу овог убицу? Ко га миче, нека дигне руку!

Све Бајице подигоше руке.

— Хоћете ли ме послушати, Доњокрајци! — викну онијема.

— Хоћемо — одазва се глухо кнез Ивановић.

— Опростите се са својим братом и идите у миру божијем.

Наста тренутак нијеме тишине; сви изгледаху као скамењени: Владици се тресијаху бројанице у рукама; ђакон бјеше ставио руку на срце; Јанко бјеше прекрстио руке и оборио главу; и сâм сердар шчињаше се.

Онда Марко рече:

— Хајте, браћо, послушајте свога владика! Боље је да погинем сам, него вас достина. Не светите ме и не жалите много, јер сам се замијенио! Такав ми је усуд, па хвала богу!

На то први му приђе кнез и пољуби се с њим, па сви редом, и сви редом отидоше један за другим, као покајници. Осуђеник гледаше за њима, па кад и пошљеднога неста окрете се владици:

— Владико свети, дај ми твоју десницу и благослови ме.

Старац бризну у плач, приђе му и пружи руку на цјелив, стави је на његову главу и остаде за њеколико у молитви, па побјеже у манастир.

Бајице одријешише осуђеника, па се наврсташе за њим. Он се прекрсти. Сви се прекрстише. Онда пођоше брзијем корацима... На пушкомет од манастира затутњи грозд пушака.

VIII

На Сретење истицаше рок службе војницима. Уочи тога дана, око вечерње, дођоше замијеници свима; Крцуна Сердарова замјени њеки од Кустудића. Он приступи ка владици, који се, као обично у то доба, шеташе по ходнику, и рече:

— Господару, збогом!

— Шта је, бабовићу? Куда ћеш ти по ноћи без вечере?
— запита владика зачућен.

— Дома, господару. Прекосутра ми се удаје сестра, па сам рад осванути онамо!

— Рођена ти сестра?

— Није, господару, но кћи Рака Мргудова, а ја ћу јој бити барјактар.

— Нека јој је са срећом — рече владика и извади из шпага два талијера; један даде Крцуну, као што ће свакојем војнику на крају рока, други додаде, рекавши:

— Подај јој ово мало поклона од моје стране и поздрави добра старца Мргуда и Рака и све браство, и нека вам је аманет да одржите вјеру!

— Бог и теби дао здравља, добри господару, а вјеру ћемо чувати, заного! А нека је и теби на аманет наш Јанко! Е погибе ђетић од нечесова дерта, а не знамо заправо шта му је!

— Проћи ће то, синко. Знаш, мека је срца, па... Али, проћи ће!

— А како би било, господару, да и он пође са мном, ако можеш без њега? Најпослије и њему је Анђе рођака!

— Видиш, то ти је добра мисао, синко. Нека иде! Нека остане, ако хоће, цијелу недељу! Реци му да сам ја рекао. Нека узме коња.

Крцун отиде у Јанкову ћелију.

Јанко бјеше једнако мрзовољан пошљедњих десетак дана; он се усиловао да то прикрије, али се то опажало, а сви у манастиру прописиваху његову сјету немилком догађају, коме је био свједок. Додуше, крвави догађај бјеше га потресао, али главни узрок није био тај, него што не прима одговор од својих. Јанко је рачунао да ће за осамнаест, најдуже двадесет дана моћи примити одговор од Лудмиле. Очеви се није поуздано надао; међутијем протече већ тридесет дана, па ни од кога ништа. Свакога јутра устајаше с надањем; цио дан провођаше у томе; свакога вечера, кад би Бајица поштоноша испразнио своје бисаге, дрхаташе Јанково срце, па би га спопало очајање. Најпослије изгуби сан и поче вехнути, а о своме тајном страдању не помену ни владици!

Крцун га затече на одмарачи, сјетна, замишљена.

— Јанко! Хајдемо сестри на свадбу. Ја идем одмах, али, ако хоћеш ти са мном, ја ћу те причекати да презалогатиш! Владика рече да узмеш коња.

— Хајд'мо — прихвати Јанко, готово немарно, па сазу чизме а узе опанке, које бјеше добио на поклон на Његушима. Затијем се заврже џевердаром, који му владика бјеше поклонио, огрну се струком и понови:

— Хајдемо!... Не треба ми коњ.

Владика их пресрете и рече:

— То је лијепо од тебе! Обрадоваћеш их свијех!... Али добро би било да се обојица заложите и да понесете мјешчић вина!

— Обраде! — викну ђака.

Ђак скочи из мађупнице.

— Иди код Лаза и донеси овијем путницима по залогај јела и мало вина. Сприми им вина и за пут!... А ти, Јанко, сврати к мени прије поласка!

Владика отиде у своју ћелију, а младићи у трпезарију. Кад Јанко послје уђе к владици, он му дода осам дуката и неколико цванцика рекав:

— Ево ти да дариваш невјесту. Ово је твоја мјесечна плата! Иди, синко, и проведи се лијепо у сватовима!...

Бјеше већ мрак кад се Јанко и Крцун упутише горњим пољем. Дувао је лак сјеверац. Док не прођоше Бајице, мало су што говорили, а кад се дохватише планине, нашавши завјетрину, сједоше, напише се, и Јанко започе питањем: „Шта је то дјевојачки барјактар?“ На то Крцун развезе, поче спочетка. Доиста хтјело му се да ма чим разговори сјетна друга, али осим тога, мило му бјеше да га поучи и свадбенијем обредима, као што га у свакој згодној прилици поучаваше о свему што обиљежава Црногорце. Започе:

— Ваистину, треба да знаш како се у нас жени и удаје! Ево да ти испричам. Већ си дознао да често Црногорац вјерива сина или кћер још у колијевци. Вјереници чекају вријеме које старији одреде, па се вјенчају, и свршено је! Али има доста младића и дјевојака који нијесу тако вјерени, али се ни тада они не питају, но их вјеривају родитељи. Отац изабере сину дјевојку, па пошаље двојицу од својте да је ишту. Дјевојчин отац, или, ако је сирота, ко оца замењује, пита све браство да ли пристају; сваки браственик има ту гласа, јер да послје одива дође до

невоље, сваки је брани, јер ми не лучимо браственице од рођенијех сестара, као што знаш! Кад и браство пристане, онда просцима дâ ручак и пуцањем се огласи вјеридба и углави се „свила“. Обично на двије-три недјеље пред свадбу дођу ка вјереници тројица од рода вјереникова и донесу јој платна за кошуље, свиле за вез, двије боце ракије и један дукат. Пошто дарују дјевојку, пију са цијелијем браством. То се зове „свила“. Тада се углави колико ће бити сватова и каквијех дарова, и кога ће дана бити свадба. Трошак за дарове које спрема дјевојчина кућа намираће све послјије младожења...

— А могу ли се вјереници састајати? — запита Јанко, кога те потанкости почеше занимати.

— Не! То би била срамота!... Дакле, младожења јави свакојем свату осам дана напријед кад ће бити свадба; сваки треба да донесе по пециво, а њихове жене по погачу и боцу ракије или вина. Браственици дјевојчини такође доносе у њену кућу по пециво, по погачу, пића и марама, да помогну даривање сватова...

Јанко га опет прекиде:

— Колико ће бити сватова Анђи?

— Углављено је шездесет.

— Шта кажеш!? — рече Јанко изненађен. — То је премного! То је велики трошак!

Крцун се осмјехну.

— Кад се женио наш поп Марко, било их је равно три стотине!... Дакле, дан пред свадбу сви сватови дођу кући жениковој, и све их браство дочека. Главни су људи у сватовима: стари сват, десни и лијеви дјевер, првијенац, барјактар, кум и војвода. Ту сви вечерају и преноће; ако нема мјеста, разреде се по кућама браственијем. Сјутрадан крену се

сватови по дјевојку, а женик остаје дома. Цијелијем путем сватови међу из пушака, а десни дјевер нуди вином људе, мимо чије куће пролазе. Кад се сватови примакну дјевојчиној кући, онда из ње изиде њен барјак, бива, првијенац и барјактар, а то ћу, као што знаш, бити ја прекосјутра. Онда се одвоје од њих њихов првијенац и барјактар, па ћемо нас четворица поиграти, ижљубити се и претећи их у повратку. Оба барјака побошћемо пред вратима. За нама ће једанак ући оба дјевера, па остали сватови, онијем редом којим су ходили путем. Совра је постављена и посједају: у прочеље стари сват, с десне му стране кум, првијенац и барјактар и сви сватови, редом, а у заставу војвода. С лијеве стране совре сједа стари сват од дома, па редом браственици и својте. Е, онда почињу здравице. Прву напија сватовски стари сват, а послје ње ставља новце на погачу у име трошкова који је поднио домаћин, то дуго траје. На то стари сват од дома дохвати погачу, па је сломи на глави, говорећи: „Из овога дома пошла у добри час, а у онај уљегла у бољи час! Да се полажу хљебом и вином и сваким добрим чином!“ Онда десни дјевер преда нове опанке брату дјевојчину, а овај отиде у пријеклад, гдје сестра чека у јединој кошуљи, а жене стоје око ње. Тада јој брат натакне опанке на ноге, а поврх кошуље навуче јој другу, нову кошуљу, која се зове „вјенчаница“. Затијем јој скине капу с главе и отиде, а жене јој ставе мараму, опашу је женским појасом и одјену је. За совром тада напија сватовски стари сват старом свату од дома. То је друга здравица. Тек трећа почиње вином. Њу пије домаћи стари сват у здравље сватова. Четврту пије њеки од главнијех сватова, и онда износи домаћин мараме и дијели их. Затијем се опет једе. Затијем викне стари сват њихов: „Ха, на ноге моји дјевери, дјевојку под руку!“ И иште дјевојку. Брат је изведе и преда је дјеверима, а десни је узме за руку, а лијеви стане иза ње, и од тога часа обојица добро пазе да је се не би ко од рода дотакао. Дјевери је приведу ка своме старом свату, који јој натакне прстен на прст, а она се онда почне клањати пред сваким и свакога од њих у руку цјеливати... Жалосно је то гледати!...

Јанко се зачуди и насмеја томе ненаданом завршетку. И запита:

— Шта је ту жалосно, Крцуне!?

— А то, што постаје туђа! Оно, истина је, крв остаје крв, али од тога тренутка туђим људима постаје покорна!... Онда долази пета здравица, која се зове „добре молитве“. Отац напија кћери: „Хајде збогом, дјевојко! Дао ти бог срећу, како бих ја рад! Дао ти бог порода, прве кћери, а потоње синове, да се два зла у дому не састају. Најгори ти синови били као што су ова два стара свата! Излазиш из мога дома у добри час, а ушла у тај, у који се крећеш, у бољи час!“ За оцем благослови је и мати тако исто, ако је плач не омете!... Шеста је здравица за совру и дружину, а њу, кити њихов стари сват, па повикне: „Ха, на ноге, на путовање!“ Тада сви устану, војвода напије седму здравицу дому, братству и роду, и то се зове: „Здравица с ногу“. Тада сви излазе, редом како су улазили, па када се одмакну, проспну огањ из пушака сви једанак. И потада се више не меће. Тако стигну у своје мјесто, гдје младожења чека у цркви. Из цркве иду кући, пред којом чекају браственици и својта и свекрва са мушким дјететом у наручју; пред вратима је прострта пустина, преко које млада унесе дијете у кућу... Ту се вечера, преноћи и сутрадан руча, па се разилазе. Ето ти!

— Много церемонија! — рече Јанко за себе, па запита гласно:

— Шта бих ја поклонио Анђи? Имам при себи осам цекина; да јој дам четири!

— Много је то, чоче, и њекако није у реду да јој поклањаш само аспре! Подај јој цекин, а за други купи јој свилену мараму, а за оно што претече узми вина... Ићи ће њеко од наше момчади сутра у град, па ћемо све то уредити.

На томе прекидоше и пођоше даље кроз мрак.

Другом се одморише на другој страни планине на помол његушке долине, коју бјеше притисла густа магла.

— Ух, чајине! — рече Крцун. — Али њека! Већ је крај зими. Ноћас је срета љето.

— Како то! — пита Јанко.

— Па освиће Сретење, а ми бајемо да се тада сусреће зима са љетом; она одлази а оно долази. Оно, има и пословица: „Благовијест, приповијест“, али њека буде снијега још једном-дваш, па ће се зазеленити гора и јунаци дохватити планине, ако бог дâ насјећи турских глава! Једва чекам!

Јанко је разумио шта Крцун мисли, јер то не бјеше први пут да о тој ствари разговарају. Знао је да се браственици у потаји спремају да изненаде и обрадују кнеза Драга главом којег Мушовића из Никшића, јер један од њих уби Милуна. Јанко се није могао заносити том осветом, јер, најпослије, Милун је погинуо одводећи плијен. То толико да њешто рекне, запита:

— Дакле, биће рата?

— Не велим то, али четовања занаго биће, јер га је лани слабо било због немира међу племенима, а сад се ето вјера ухватила!

— А владика хоће ли допустити четовање? — запита Јанко запита онако, не мислећи, али се одмах сјети да је рекао бесмислицу! Та већ бјеше толико познао прилике у Црној Гори и толико ушао у дух црногорски, да тако питање није могао поставити!

— Владици то не може бити криво — рече сухо Крцун.

Јанко бјеше увјерен да му је друг, поред све искрене оданости владици, у себи додао: „Питамо ми за то владике и патрике?“ Ту изреку бјеше он, Јанко, нехотице, разумије се,

изазвао њеколико пута, те се не могаше начудити тој необичној супротности — покорности владици у њеким стварима и немару у другима.

СТИГОШЕ у браство подоцкан; не чуше нигде гласа, сјем што узаври лавез. Стане Сердарева отвори им врата након дужег дозивања и лупања. Она се стаде јадати:

— Куку мајци, што не јави, или не дође раније, па да вас дочекам, с вечером и на ногама, а не овако траповијесна! А што ћемо сада, де!

— Ништа друго но да сједнеш с нама и да наздравиш, као баница — вели Крцун предајући јој оружје. — Па да ти натенане причамо шта ради владика и шта су главари зборисали о Васиљеву дне! Ето шта ћемо, а шта би боље!

— Не знам, крста ми, дијете, зашто се једиш! Надах ти се сјутра у ручано доба. А што рече за владика, хоћу радо његов благослов и гутљај његова вина, а све остало нека остане коме доликује. Је ли тако, Јанко?

— Тако је, стрина — потврди Јанко, коме већ не бјеху необичне такве смјесе грубости и њежности између њих. Сједајући крај огњишта, Крцун јој пружи мјешчић.

— Дед наздрави, банице!

— Е, па да сте ми здрави и с добријем дошли! Догодине у ово доба напијала вашим сватовима!... Аха! Чисто црмничко! Ово је ватра за старе кости!... Збиља, да вам скувам мало кастратине?

— Ми смо вечерали, но нам простри да лијежемо.

Стане донесе пустине, подглавље и бјељеве, прострије им крај ватре, па отиде.

Јанку, ненавиклу ходити у опанцима, бриђаху табани, а онако сустала, неиспавана за много ноћи, ухвати тврд сан, те се пробуди пошто сунце грану. Домаћица је мијесила. Она викну с врата малог Ђузу и рече:

— Здрав освануо, Јанко! Опрости, не могу те послужити оваквим рукама. Де, Ђузино, поспи Јанка.

Крцун је дера брава објешена о дрвету у дворишту. Рамо и још њека дјеца гледаху работу. Ђуза, полијевајући руке Јанкове, започе причати новости у браству, догађаје, који се њему чињаху знатни, а који се највише тицаху дјеце. Кад бјеху готови, Ђуза викну матери:

— Бог ти, Стане, кад ћеш престати мијесити? Зар не видје да је Јанко устао? Кад ћеш попригати утробицу?

— Ево ме, соколићу мој! Жао ти је Јанка гладна, ма више себе, бојим се!

Прије него што сједоше да једу, у дворишту Мргуда Шутова узаври пјесма. Стане рече:

— Тамо су већ све дјевојке из нашега и још из три браства, осјем силне родбине Шутовића по женској крви! Бијели свијет! Но, чим ручате, хајте момци да поиграмо. За тебе, Јанко, нико од извањаца неће помислити е нијеси Црногорац.

— Ја ћу најприје до кнеза — рече Јанко.

Пошто ручаше, Јанко даде Крцуну два дуката за набавку дарова, а Ђузи и Раму по цванцику, па се упути кнежевој кући. Као што знамо, требало му је проћи поред куће Стева Бојова, попа Марка и Мргуда Шутова, гдје је била удавача. У дворишту Стевову, Маркиша, син, му, такође дераше овна. Горде, жена му, бављаше се нечим крај њега, а Стево сио на столовачу пред вратима. Све троје готово у један глас повикаше:

— Наш Јанко! Дође! Добро дошао.

Јанку се загрија срце од тијех топлијех, искренијех гласова из срца, те узврати, здрави се и проразговара. Стево и Маркиша такође рекоше да се скроз поцрногорчио, да га већ ни по чему не могу разликовати од правог Црногорца! И опет чу похвалу:

— Ко би рекао да је ово онај солдат што с нама бјеше на Бадњи дан у кнеза Драга.

Јанко додаде смијући се:

— И онај принцип, о коме се толико причало.

У дворишту попову пристав окреташе пециво, а Гојача се деси на прагу. И она викну Јанка, и потече му у сусрет с ријечима:

— А ђе си нам, јудо? Жељни смо те сви, сви од најмањег дјетета до старог Мргуда!... Поп је отишао часком у село. Боже мој, колико се о теби говорило! И нагађали смо да ли ћеш доћи на свадбу. Ја сам тврдила да хоћеш, а њеки говораху да нећеш! Како си? Јеси ли се обикао у манастиру?

— Хвала богу, здрав сам и добро ми је.

— А што стојиш? Ходи на једну кафицу, знаш, на моју кафицу?

Није било друге. Јанко уђе и сједе.

Гојача, пристављајући ибрик, настави:

— Драгић Милунов највише те жељкује! Сад, је ли из своје главице, или по науку њечијем, дијете те једнако помиње! И пријети тобом, кад год му њеко нажао учини, вазда пријети: „Казаћу ја Јанку кад дође“. А тетка му Милица највише га љути грдећи Јанка: „Јанко је овакав, онакав, лацманин, страшљивац“,

па кад га расплаче, онда почне да хвали Јанка. То, неборе, не збори кад је људи, него кад смо насамо. И она је највише говорила да нећеш доћи! „Не мари“, вели, „он више за нас колико за лањски снијег! Ко ти га зна, хоћемо ли га икада више видјети! Ко ти га зна! Лако може бити да ће он преко Скадра на море, па у широки свијет!“

— Откуд јој те мисли!? — рече Јанко узрујан и брзо додаде:

— А је ли здрава? Јесу ли сви кнежеви здраво? — И праметну говор на друго.

Дуго је трајао разговор, а све, отуд, одовуд, ријеч дође на Милицу. Јанко је био опрезан, а баш настајући сувише да то буде издавао се сувише. Гојача се осмјехивала и доиста саму себе питала: је ли то само зато што му годи, е се дјевојка занијела за њим, или је и она њему омиљела у велике?

Баш кад Јанко хтједе да пође, бахну поп. Поп канда занијема за тренутак од чуда, па махну главом и прекрсти се. И рече:

— Е ово јест чудо!... Муштулук, Јанко! Одмах муштулук!

И скиде струку с њега.

— Шта је? Зашто? — пита попадија, а Јанко забезекнут, гледаше их.

— Дошло му благо из дома! Благо! Триста жутијех дуката. И књига!

— Разумијеш ли, Јанко! — дода поп, видећи Јанка непомична... — Писали су ти твоји, и послали су ти силан новац! Ено све у Сава Маркова!

Јанко скиде капу, пријеђе руком преко чела и једва изговори:

— Но, хвала богу!... Хвала милостивом богу!... Хвала ти, попе Марко!

Поп га заогрну струком и рече:

— А-ну сједи још мало да ти испричам. Ово је, знаш, наш обичај, кад први њекоме донесеш какав весео глас да му иштеш муштулук! Онда скинеш с њега ма што, капу или струку, а он ти дâ поклон!..

— Молим те — рече Јанко, машив се у шпаг.

— Молим те — претече га поп, ухватив га за руку. — Зар ти не знаш за шалу?... Дакле, ево што је и како је било. Бјех послом у Рајчевићима и тамо чух да је Саво Марков оболио, те у повратку увратих к њему. Кад онамо, човјек мало прозебао и лешкари. Чим се поздрависмо, Саво ће: „А за нашег Јанка дошле синоћ паре и књига. Донио их нарочит човјек из града, а дошле су на име Жутковића, како углависмо. Јадан Јанко. Он се заного већ и не нада одговору, те једва чекам да наиђе Бајица поштоноша.“

Јанко устане и запита:

— А кад наилази Бајица?

— Ако већ није.

— Е, опростите, одох! Збогом!

И отиде.

Поп настави причање попадаји:

— Запитах Сава колико је дошло новца Јанку. Вели: триста жутијех цекина! И показа ми кесу запечаћену. Сад ће,

вели, да зида кућу у браству и да купи земље.

— И да се ожени — дода Гојача.

— Тешко и да се ожени, али није вјеровати! Гдје би он узео Црногорку? А прилика није да би довео какву из свијета. Сад како му драго о томе, елем ти је цијелијем путем од Рајчевића довдје мишљах о Јанку, и мишљах: бôго ти мој, да ми се како створити на Цетињу, па да му ја први донесем хабер! Зато се ја онолико зачудих кад га овдје затекох!...

Јанко удари пречцем од попове куће и готово трком стиже кући Саве Маркова, кога затече у разговору са Бајицом поштоношом.

— Гле! — викну Саво поисправив се малко на одмарачи, на којој лежаше одјевен и покривен и зачалмљене главе. — Откуд ви, господине Јанко! Срели сте се с попом, је ли.

— Јесам. Знам све! — одговори он веома задихан. — Хвала богу! Како је вама?

— Ништа: прозебао сам, па се лијечим по нашки, као што видите. Ено вам ондје на столу све.

Јанко нестрпљиво узне писмо и сједе. Руке му дрхтају. Саво отпусти Бајицу и узне да чита новине, које бјеше онога часа примио.

Лудмила писаше као што у таквој прилици може писати онака сестра. Писмо је имало осам страна. У првој трећини бјеху ријечи какве само осјећање наноси: радост, страховање, надање, поуке, простодушни савјети. Затијем долажаше извијест какав су утисак учинила његова три писма. Отац бјесни. Неће да знам ни за што. Мати је дуго плакала и прва приложила свој прилог: сто дуката.

Ујак је дао другу стотину, а она и муж трећу. Нека се Јанко не брине, биће још, само боже здравља! Затијем писао себи, о мужу, о дјетету, стотину ситница, које су бјегунцу биле тога часа најзнатније на свијету. Па опет се повраћаше сама сестринска милошта и на крају неколико реченица од ујака и зета. Између осталог ујак писао: „Ти си свој, потпуно свој, а то је идеал који сам ти увијек истицао!... Буди захвалан судбини што те је довела до тога. Сад, пун искуства и поуздања у себе, што год урадиш моћи ћеш бити задовољан и поносит, јер ће се у твојој свијести огледати твоја дјела, подстакнута слободном, мушком вољом слободна човјека.“

Јанку тецијаху сузе до ујакова рукописа, па се осмијехну, и преузе читање спочетка.

— Јесте ли задовољни? — запита га најпослије Петровић.

Јанко се трже као да се пробуди иза сна:

— Опростите, господине, ја... ја...

— Разумијем ја то добро. Немам шта да праштам, него, јесте ли задовољни гласовима из дома?

— Срећан сам, господине! Никада овако не бјех срећан! Ја немам ријечи, којима бих умрио захвалити вам!... Молим вас, тај господин Жутковић зна да је ово за мене?

— Зна све и одсад можете право њему слати писма за Чешку. Доста је да обавијете писмо другом хартијом и на њ упутите!

— Он је трговац!

— Јест, рукотворина и јестива.

Јанко се опрости и врати се.

Затече кнеза пред кућом гдје поправља седло. Драгић посматраше што дјед ради. Кнез гракну:

— А камо те већ, грдове мој!? Дошао си синоћ, а ја те сад видим! Долажаху од Мргуда да те траже, а мене чисто стид да кажем, е те још ни видио нијесам.

Изидоше Крстиња и Јоке.

Јанко загрли старца, као што би своје загрлио; ижљуби драгића и срдечно се поздрави са женскимa, па сједе и исприча им све. Кад доврши расијече кесу и извади три фишека; један наче и узе десет дуката, остало завеза и пружи кнезу:

— Нека ово код тебе, па ако бог дâ, на прољеће саградићу мало куће, а ако што претече, ваљаће и то.

— Велиш ли од истине да кућу зидаш међу нама? — запита Драго.

— Велим и желим!

— Нека ти је са срећом! — рече он давши новац жени...
— На, бабо! Ако те похарају, платићеш главом!

— А сад, ако има ко да одмах отиде у град — дода Јанко.

— Има наш пристав Кићун — рече Јоке... — Занаго је и он у колу! Да идем по њега?

— Иди — вели свекар.

Јанко уђе у кућу, извади из грудњака хартију иза појаса, дебелу млетачку писаљку, па написа писмо Жутковићу. Захвали му на љубазности, па наручи за десет дуката свиле, скерлета, платна, ђаконије и пића. Писмо и новац даде приставу, па отиде на весеље.

И двориште и кућа бијаху загушени свијетом, али Милицу угледа од прве. Бјеше с гомилом дјевојака у углу дворишта. Она учини као да ће поћи к њему, али се предомисли. Он се једва прогура и једва нађе Мргуда и Рака. Онда зађе кроз тишму, здравећи се на дохват с познаницима. Тако се задуго врзао као у њеком заносу, као мјесечар, докле јој се најпослије не примаче. Она се одвоји и приђе му блиједа, оборенијех очију. Он јој шапну:

— Милице, душо моја! Милице, срећо моја!... Желиш ли да овако буде и наше весеље, наскоро ако бог дâ?

Па се брзо раздвојише, нити се већ састаше насамо ни за трајања свадбе, ни сјутрадан, ни дан трећи, кад се око подне врати на Цетиње.

Јанка је мучила савијест, што је преступио црногорски обичај, што се у њеколико огријешио о гостопримство; толико га је то гризло да најпослије исприча све владици.

Старац му благо замјери, али одмах додаде:

— Нâко, ако је збилъа мислиш узети.

— Хоћу, свијетли господару — рече Јанко одлучно. — Сад бих је већ узео и да је не љубим, а љубим је свом душом.

— Па у добри час! Томе, надам се, неће бити сметње, иако је дјевојка још у колијевци вјерена, јер, колико сам разабрао, та се вјеридба мора развјерити.

И још њеколико пута њих двојица водише разговор о томе. Најпослије, како се владика спремаше да се прве недјеље великога поста пресели у манастир Стењевиће, Јанко измоли допуст и отиде на Његуше да проведе покладе. Ту се, при чаши вина, завјери Крцуну Сердареву да ће и он с њим, у чету да свети Милуна Драгова.

IX

Три дана пред Ђурђевдан, под планином Злоступом, у једној дољи, окруженој дрвима, зора затече на спавању шесторицу четника. Да их је ко издалека посматрао, посумњао би јесу ли живи, тако лежаху непомично! Сваки турио камен под главу, покрио лице и груди струком, загрлио вјерног друга — џевердар. Свакоме иза главе бјеше торба с брашњеницом и мјешчић воде. Ниједан не извади иза појаса кубуру и јатаган, те ако се коме хтјело да се окрене на бок, није могао. И тако на тврдој земљи, и тврду сну, црпаху нову снагу. На томе стравичноме мјесту „Дуге кржаве“, бјеху многи гробови пређашњих четника, те се њеком од тијех могаху приђевати љешине одрубљенијех глава.

Кад сунце стиже до пола неба, један се пробуди, сједе и, онако траповијесан, погледа по дружини, па на небо, па се прекрсти и устаде.

Бјеше Марко Јокашев.

Он их редом разбуди и редом се открише и посједаше: Јанко Ускок, Крцун Сердарев, Маркиша Стевов и Лабуд Марков.

— Подне је већ! — рече Марко Јокашев. — Ако буду она дјеца поспала! Дедете ви, Лабуде и Перо, замијените их!

Лабуд, син његов и Перо Пуров без ријечи отидоше у шуму. По томе се видјело да је Марко чети глава; он једини старији човјек међу том дјецом, туна је и прије западао. А по црногорској ћуди, Марко је чинио да се у свему огледа његово главарство, његова неограничена власт, те је сједио одвојено, важно упредао бркове, градио се дубоко замишљен и чисто очекивао неће ли који први што гласно проговорити да га

накара. Момци бјеху забављени којечим — њеки је јео брашњенице, други пио воду из мјешчића, трећи прегледао оружје. Јанко бјеше клекнуо, па из свога мјешчића опрезно сипао воду у шаку да малко умије лице.

— Е, види се што је лацманин! — шапну Крцун.

— Шта то рече, ти, њеки — запита вођ.

Момци се осмијехнуше, али нико не одговори.

У томе зачу се крцкање шибља и кораци. Дођоше два најмлађа што се враћаху са страже, а то бјеху: Јоле Раков и Грубан Стијепов, обојица голобради, стидљиви, као дјевојке; од неспавања и сусталости оба бјеху блиједа, ломна.

— Да не бјесте заспали — запита вођ.

— Толико ми икад заспао душманин — одговори Јоле и смјеста се пружи, па то учини и Грубан.

Бјеше, дакле, чета од осам друга, састављена из омладине братства кнеза Драга, из сваке куће, осим попове, по један. Као што већ знамо, Маркиша Стевов и Перо Пуров бјеху ожењени, а сви остали бјеху момци. Знамо и то да се подигоше да свете Милуна Драгова, те да старога кнеза обрадују осветом уочи његова крсног имена, првога што ће прославити након Милунове погибије. Млади људи изабраше за вођа и калауза Марка Јокашева, који имађаше многе и поуздане везе са хришћанима од Никшићке крајине и који дознаде да ће Ислам-бег Мушовић, кнежев крвник, са њеком дружином, онијех дана проћи кроз Дугу. Зато се чета крену са Његушâ пет дана пред Ђурђевдан, одмарајући се дању, а путујући ноћу, те треће зоре освану под Злоступом.

Вођу се доиста досади силно мишљење и ћутање, јер први започе разговор. Запита:

— А, Јанко! Колико је урâ?

Јанко погледну на часовник и одговори:

— Ура до подне.

— А како си спавао, Јанко?

— Врло добро!

— И види ти се!

Заиста Јанко бјеше оличено здравље, што но ријеч, бјеше као надојен, био и румен, а очи му сијеваху.

— А да ли је који од вас што уснио? — пита вођ.

— Јесам ја — рече Крцун Сердарев. — Усних да посјекох Ислам-бега и његову главу натакох на јатаган, па је држим високо и играм и попијевам по нашем пољу, а преда мном силна војска, све људи без глава, и они поигравају, а за мном се разлијеше прасак пушака, али се ја не обзирем.

— То је на добро — истумачи вођ.

— А да ја, вјере ми, ружно сањах за једног од нас! — рече Маркиша Стевов.

— Не помињи га, а сан испричај! — нареди вођ.

— Усних гдје један од нас силази низ планину гологлав, а на њему је бијела кошуља до глежњака, бијела као снијег, а на леђима црвен крст, а за њим силан народ носи крсте и поје: „Господи помилуј!“

— Хм — учини Марко. — Тоо, тоо-оо, не мора баш слутити на зло, али лијепо није!

— Кладио бих се да си то мене у сну видио! — рече Крцун смијући се.

Вођ рече:

— Да ми је по чему знати да Мушовић већ није прошао. То сам ја тражио од ваших снова!

— А усни ли ти што? — запита га Крцун.

— По њеким биљезима као да ћемо се врати дома с образом!

— Па шта ћеш боље! — поврну Крцун зијехајући. Па, погледав оне што спаваху, додаде:

— Ху, како спава ова дјечурлија!

— Тако смо и ми до малоприје! — рече Маркиша.

— Ја не! — рече Крцун. — Ја сам увијек на опрезу!

— Ко је крив што си лакосан као кокош, управ као зец!

Како се Маркиша тога маха сједећи протезао дигнув руке у вис, Крцун допаде, обори га на леђа и руке му сложи, па га поче распасивати, да га тобоже веже. Јанко притрча да одбрани Маркишу. То је бивало усред велика смијеха. Стега бјеше, дакле, попустила и сâм вођ одломи комад погаче и стаде јести, гледајући шта дјеца раде. Усред тога, допадоше Лабуд и Перо и јавише:

— Ето њеких Турака од Никшића!

Разбудише Јола и Грубана, те сви поскакаше. Марко нареди:

— Струке и торбе оставите овдје! Пошто западнемо, да не мрдне који! Кад ја викнем: „огањ!“ онда пуцајте, а ако викнем

„загон!“ искачите голијем ножевима! Хајде, Перо, преда мном, сви остали за мном, а један за другим! Пушке држите у рукама!

Четници се нанизаше и поворка се стаде верати кроз густиш, преко кука и расјелина, час пењући се, час спуштајући се, сви погнути, прихватајући се за гране и кршеве. Након три-четири стотине корака, вођ и Перо стигоше врх пута што води од Никшића у Гацко. Он стаде и даде знак да се остали за њим уставе, па даде знак Крцуну и Јанку да му стану са стране на четири-пет корака размака; Маркиши и Пери даде знак да буду на крајевима крила; Лабуда и Грубана посла налијево, а Јола надесно, до Јанка. Нечујно, као сијенке, момци западоше — полијегаше ничице. С друге стране пута бјеше доста пространа утрина, а за њом гушћа шума.

Од истока, на савијутку ждријела, на једно три пушкомета даљине, помоли се поворка путника, пет пјешака и двојица коњаника за њима. Стража их бјеше угледала много даље, јер гледаше с виса. Предњак, пјешак, висок човјек, иђаше лагано, опрезно, а сви остали за њим тако. Кад се примакоше на пушкет, баш гдје рудина почиње, предњак ста, па стадоше сви. Коњаници сјахаше.

— Онај што први одјаха, то ти је Ислам-бег! — рече Марко потмуло, али сва дружина чу.

— Је ли оно, је ли? — запита Крцун комешајући се.

— Не пренагли, Крцуне, но слушај мене! — рече му вођ.

— А шта раде оно? — запита Јанко, видјевши да сви клекоше и дигоше руке.

— Моле се људи богу! Сад је ињиндија! — рече вођ, па као да и њега тај приказ наведе на побожност, прекрсти се и прошапта: „Помози нам, боже и свети Ђурђу и свети Аранђеле!“

Никшићи су дуго клањали, па посједаше и запалише луле. Најзад, истијем редом, упутише се ка засједи.

Четници као да већ и не дисаху, постадоше блиједи, а очи им усијане. Предњак, средовјечан, жилав човјек, већ мину испред џевердара вођева, а овај не огласи напад. Тек кад наиђе четврти, кад коњаници приђоше пред цијеви Маркише Стевова и Пера Пурова, викну вођ:

— Огањ!

Једанак загрмје осам пушака, а за праском диже се страшна вика и јаукање, па Никшићи неједнако запуцаше у гору. Од дима се на први мах не распознаде ништа, па четници видјеше на путу изваљена коња и под њим Мушовића, кога двојица стадоше извлачити. И други коњ бјеше пао, али његов коњаник бјеше сишао и храмљући одмакао се. Тај и још тројица бјеху већ на рудини, те с натегнутијем малијем пушкама штићаху Мушовића, који викаше, дижући руку.

— Пун’те! — викну Марко својима. — Пун’те брзо! Видите да су се избеумили око онога, те не пуне!

— Ха не, за крст часни, но загон! — викну напрасити Крцун. — Извући ће га!... Однијеће га!

— Доље, Крцуне! — викну му вођ — доље!... Имамо времена!... Неће измаћи! Пун’те!...

— Ха, ко је Његуш за мном! — викну Крцун и искочи с натегнутом леденицом у једној, и са ханџарем у другој руци. За њим искочише Перо, па Јанко. Крцун опали и обори једнога до Мушовића, али онај високи, готово у исти трен, опали на Крцуна и обори га. Перо уби и посјече високог. Мушовић, испод коња, опали на Јанка, а Јанко му са два ударца одруби главу. Трећи Никшић, што је извлачио Мушовића, из мале пушке обори Јанка, уграби Мушовићеву главу и наже бјежати преко рудине. Али из засједе просу се нов грозд пушака, те тај паде. Као муња брз

допаде Марко Јокашев, те преграби Мушовића главу. За њим допаде Маркиша Стевов, те посјече онога. Лабуд, Грубан и Јоле, са исуканијем јатаганима, потекоше да ће преко утрине али их вођ заустави, викнув:

— Натраг, луда дјецо! Паднимо за коње и пуцајмо!

Сва шесторица легоше на коње и стадоше поново пунити дуге пушке, јер за мале три преостала Никшића бјеху већ далеко и узмицаху ка шуми. Тада видјеше да је Крцун мртав, а Јанко жив. Претурише се огњем још два пута, па Никшићи умакоше у шуму!

Четовођа викну:

— Брзо, дјецо, носимо наше, јер Никшићи одоше да дигну поточ! Брзо натраг!

Тројица узеше мрвог Крцуна, тројица дигоше Јанка, који јекну, и с великом муком кренуше се натраг. Кад стигоше на пређашње почивалиште, спустише мртваца и рањеника, па у журби покупише торбе и струке; посјечене главе Марко смјести у торбе. Проговори Маркиша:

— Погоди мој несрећни сан!...

Вођ рече весело:

— Четири главе за двоја носила! Е баш се враћамо с образом! Причаће се ово, дјецо!

— Шта ћемо с Крцуном? — запита Маркиша.

— Да га не остављамо у планини, ако смо момци! Нека се и то прича!

— Усред срца погоди га! — рече Лабуд, који дотле прегледа Крцуна.

Јоле и Грубан прегледаше Јанка, и рече Јоле:

— Јанко је рањен у ногу, а онесвијешћен је.

Четовођа нареди:

— Де, вас четири, без Маркише, носите рањеника. Живо! Кад се момци с Јанком упутише, он сједе крај Крцуна, затвори му очи, помилова га и рече:

— Еј, соколе, Крцуне! Еј, луда, млада главо, што не послуша! Крило наше, лијепа младости, црна ти мајка и ми с њом довијека, не одоље срцу огњеном!.. — А-ну сједи мало, Маркиша! Нама већ није прешно! Ако крене поточ, ми ћемо ласно с мртвијем, главу му, заного, нећемо оставити Никшићима! Дакле, Јанко посјече Ислам-бега, је ли?

— Јест! — потврди Маркиша и сједе.

— Ја посјекох другога, ти трећега, Перо Пуров четвртога?

— Тако је!

— И Грубан и Јоле показаше се баш добро?

— Показаше!

— И Крцун се замијени, и ми осветимо Милуна како ваља?

— Све је тако!

— И ти сања оно баш за Крцуна?

— Сањах!

— Е, биће лакше црној Стани Сердаревој! Види се да је судба била! А сад помози, боже! Дај, боже, да изнесемо нашега

мртваца! Ти си млађи и јачи, теби глава! Хајд, у име божје!

Маркиша окрете Крцуна на бок и једанак га обојица дигоше, он наслони труп на раме, а вођ ноге. Тако се упутише за дружином, па кад њу стигоше, након кратка одмора, кренуше се даље. Ноћ их стиже још на турској земљи, али бјеше све мања опасност од поточи. Око два часа ноћи стигоше на њеку пространу рудину, гдје на другом рубу видјеше ватру:

— Стој! — нареди вођ. — Сада друге није, но да оставимо бремена овдје, па да сви идемо онамо! Будите наредни! Ако су хришћански чобани, добро је; ако ли су Турци, онда огањ и загон, па што дадне бог! Напријед трком!

Трком потекоше од надомак ватре, па он нареди да стану, а сам пође напријед. Око ватре сјеђаху четворица оружана, подбријана и под фесовима, те не могаше разабрати ко су. Стока је пасла налијево. Он се ушуња у стоку и узнемири је. На то чобани поустајаше и један рече:

— Да није звијер?

— Не бих рекао! — одврати други.

— А-ну, Радоје, заколи! — рече први глас.

Чим Марко чу име, јави се:

— Не бојте се, браћо, наши смо!... Ви сте Србљи?

— Јесмо! А ти, ко си? Што ћеш међу стоком? — одговори један, а сва четворица запеше пушке.

— Ми смо Његуши, четници. Има нас шесторица. Носимо једног мрвог друга и једног рањеног. Зло вам не желимо, но вас молимо, ради севапа хришћанскога, или да вам платимо, да нам помогнете пренијети другове од озринићке границе.

— А је ли тако?

— Јест! Узнемирио сам стоку навлаш, да видим ко сте!
Ево ме на вјеру, сама!

И он приђе пред наперене цијеви, додав:

— Ја сам Марко Јокашев Његуш.

Чобани спустише пушке, а један запита:

— А где ти је дружина?

— Ено је на крају рудине.

— Јесте ли с плијеном?

— Нијесмо! дочекасмо под Злоступом нашега крвника
Ислам-бега Мушовића и убисмо њега и још три му друга!

— Вазда вам срећа била! — кликну један весело... —
Кад је тако, учинићемо вам што год хоћете, а не за плату, ни дао
бог! Остани, ти, Радоје, код стоке, а ми одосмо.

Тако три јака, одморна човјека понијеше рањенике, а
шест четника, који ће се мијењати напоређе, понесоше мртваца,
те око поноћи стигоше у прво озринићко насеље, уђоше у прву
кућу на коју наиђоше и гдје их прихватише братски. Ту
простријеше Јанку, опраше му рану и запојише га, те након мало
времена дође к себи и запита за Крцуна. Рана је била у лијевом
стегну, испод препоне, готово на истом мјесту, само на другој
нози, као и стари ожилјак. Нагађали су да кост није сломљена,
али почисто не знађаху. Затијем окупаше Крцуна, домаћица
даде чисту кошуљу, те га наредише. Онда њих шесторица, онако
мртви уморни, полијегаше.

Кад поустајаше, обрадоваше се чувши од домаћина да
је рањеник прилично спавао, да је појео мало кајгане и да
говори. Кад се окупише око њега, рече им жалостиво:

— Изгубисмо Крцуна! Теже ће ми бити видјети стрину Стану, него све што видјех!

У дворишту затекоше десетак Озринића, који бјеху спремили двоја носила. На боља положише Јанка, на друга Крцуна, па их они однијеше до краја своје племенске границе. Одатле их четници пренијеше сами до његушке границе, гдје стигоше око два часа по подне. Одатле посла Марко свога сина Лабуда у браство. Око заранака дођоше сви браственици, на челу им кнез. Ниједан друге ријечи не рече, осим што Јанку честиташе ране, па га узеше Рако Мргудов и Стево Бајов и однијеше право кнежевој кући, гдје га намјестише на кревет и предадоше женскимa. Докле Јанка не пренијеше, не чу се кукњава за Крцуном али кад се Рако и Стево вратише, код куће Стијепа Мркова прођоше кроз гомилу покајница, махом ошишанијех, гологлавијех и изгребенијех по лицу. Стане Сердарева, мати Крцунова, бјеше унакажена.

Браственици мирно сјеђаху поред мртваца на путу, слушајући потанко причање Марка Јокашева, а кад се вратише Рако и Стево, онда кнез скиде капу, залелека први и заче поворку носећи пушку наопако. Сви остали пођоше за њим, један за другим гологлави и лелечући. Женске их дочекаше на врх поља још страшнијом запијевком и тако кроз мрак, уза страховиту вику, унесоше Крцуна у кућу...

Крстиња и Јоке отидоше на покајање, а Милица сама оста поред Јанка, обичај и иначе не бјеше да дјевојке иду. Јанкова глава блиједа, под замршеном косом, према слабој свјетлости од огњишта, вираше испод покривача. Дјевојка донесе столовачу, сједе на њу и стаде тихо плакати. Дуго је тако трајало. Мрак се све већма хватао, тишина постајаше све већа и кроз ноћни мир почеше допирати гласови покајницâ. Одједном Јанко уздахну и шапну њешто. Дјевојка скочи:

— Јанко мој! Хоћеш ли што?

— Жедан сам! — рече он.

Милица брзо донесе чашу разблажене медовине, коју бјеше спремила. Пошто му одиже главу и запоји га, запита:

— Би ли још што?

— Јеси ли ти то, Милице? — запита он.

— Ја сам.

— А гдје су остали?

— Сад ће доћи наши! Хоћеш ли што?

— Хоћу! да ме тако зовеш: „Јанко мој!“ То ће ме излијечити!...

Она бризну у плач. Након дуга јецања, запита га:

— Јесу ли ти тешке ране?

— Нијесу! Не знам. Ако останем хром... шта онда мислиш?...

— Шта онда, Милице?... — понови.

— Јанко мој, ето наших! — рече он.

Уђоше све троје. Милица запали луч и наднесе над кревет. Он се осмијехну и рече:

— Боље ми је!

— Даће бог! — рече Драго. — Дâко дође медик до ручаног доба! Послао сам по њега... Простри ми, Милице, крај огња, а ви све три будите на опрезу!

Пошто кнез леже, Јоке и Милица отидоше у преградак, а стара оста крај рањеника. Али прије пола ноћи Милица је замијени.

Ватра је пламала, те би сваког трена оружница одсијевнула. По стијенама кретаху се сјенке, у углу, на пријебоју повјешане хаљине као да се љуљаху. Домаћи мачак Шарко сједио је чело ногу Јанкових на кревету и „прео“.

Кнез, лежећи наузнак, одједном поче мучно дихати, његове силне груди надимаху се и слијегаху.

Милица устаде и ужасну се видјевши да му је чело намрштено, очи отворене, а усне блиједе. Она се сјети да је оцу тако долазило послјије погибије Милунове. Он сједе и стаде викати:

— Ха, удри, за крст часни! Урте!

— Тата! Тата! — викну га она.

— А, урте, соколови!... Ха, Милуне! Ха, Крцуне!... Удри Мушовића!

— Куку мени! — врисну дјевојка.

— Куку мени! — понови отац... Убише их обојицу! Ха, светите их!

Крстиња и Јоке допадоше.

— Шта је опет, за име божје?

Али се кнез тек тада издера:

— Ха, Јанко соколе! Хај, Јанко!...

Јанко зајеча на кревету. Домаћица стаде умиривати мужа, а њих двије с лучем отидоше к рањенику. Два румена колутића покриваху блиједе јагодице Јанкове, очи му гораху, усне дрхтаху. Јоке му стави длан на чело. Он се насмија, весело их погледа и запита:

— Јесу ли дошли?

— Ко? — рече Јоке.

— Па Лудмила, Вацлав, ујак и мали Јанко?... Па сватови наши!

Затијем настави чешки. Говораше брзо помињући често Милицу.

— У ватри је великој! — шапну Јоке... — Примиче се зора, а тада је вазда болеснику најгоре!

Кнез, који се међутим бјеше освијестио, отпрати женске и оста сâм с Јанком.

Ујутру кнез и жене отидоше опет на покајање. Медик и пристав стигоше у ручано доба. Медик одмах прегледа рану; дуго је пипао и трљао рањено стегно, па извади из једне мале торбе стијењак, који лагано упреде, па из једне кутије извади на прсту жут мелем и њим намаза фитиљ. Затијем извади танку стаклену цијев са љевком, заиска од Милице ракије разблажене водом, рече рањенику да се окрене на бок, па, увукавши малко цијев у рану, стаде сипати ракију. Јанко само што нагло дихаше, али не пусти јаука.

— Јунак, ђетић — рече медик, окренув се Милици, која стојаше подаље и сва дрхташе!... — Чух од вашег пристава како се поднио у чети и све. А куд оде пристав?

— Да-ти, оде на погреб — одговори Милица.

Медик се окрене Јанку:

— А сад, момче, држи се као и досад и стисни зубе! Ја, видиш, видам по нашки, а ко зна боље, може бити него по учевну!

И стаде у рану увлачити фитиљ, вртећи њим. Дуго је то трајало. Најзад приви рану дугачким платненијем повојем, који извади из појаса. Па пошто поможе рањенику да легне на леђа, покри га и отиде пред кућу.

Милица с радошћу видје како Јанка мало-помало савлада сан...

Укоп Крцунов бјеше у подне. Цијело племе бјеше на укопу, а послије, по обичају, браство сједе на дађу, за „трпезу од каритади“, гдје се послије јела и напитуца за покој, одвајају најбоље нарикаче, двије по двије, те обилазећи двориште опијевају витешке работе његове и његовијех старијех.

Кнезу нико не замјери што се удаљи, а то иначе не би могло бити. Нашав медика пред кућом, на клупи, пошто се здравише, запита га:

— Је ли рана од пријебола?

— Није никаква рана, заправо! — поврну медик. — Зрно је прошло кроз месо и није ни дохватило кост! Нако је исто лила крв и рана се мало запалила! Двије, највише три недјеље, па ће и устати.

Кнежево се лице разведри, и рече:

— Валај, Јошо, ријетко ме кад ко обрадовао, као ти сад, још у овакој жалости! Зато, Јошо, осим видарине, поклањам ти најбоље јуне које од мојих изабереш!

— Вазда поклањао, имао зашто, имао одакле, катунски бане! А ја ти у твоме дому што мање требао!

Кнез уђе у кућу, а медик, задовољан, оста пушећи.

Бјеше то човјек омален, средовјечан, широких леђа и риђих бркова. У дому браства Иличковића медиштво прелази с

кољена на кољено. Прича се да је њеки Иличковић у давно доба служио у чувеној кући Медиковића, у Паштровићима. Господар у кога је служио имао је више синова, али бјеху неваљали и распикуће. Слутећи да ће му се кућа брзо истражити, стари медик Медиковић изучи својој вештини свога слугу Иличковића, који бјеше бистар и доброћудан момак. Иличковић се, послје смрти старог Медиковића, врати у своју постојбину Црмницу, и отада до данашњега дана та кућа њиви видаре.

Изишав из куће, кнез се присјети њечег, те се удари дланом по челу и рече:

— Аох, јадан ти сам, ни на крај памети ми једна работа! Помагај, медиче, ако знаш шта је мука!

— Што би, кнеже?! Говори, ако си божји, како ти не бих помогао!?

— Ево шта је! Сјутра ми је крсно име, црно ми освиће! И ја ето у оволикој пометњи заборавих, а звах силне званице, који ништа не знају за ову нашу нову жалост! Но те молим, Јошо, љубави ти, отиди до те црне куће Сердареве, те призови њеколико момчади и реци им у име моје нека одмах иду на путеве од Крсца, од Ћеклића, онамо од поља — већ они знају свуд гдје треба! — па нека пресретају званице и нека их враћају!

— Хоћу, кнеже, да је и што више! — рече медик и отиде.

Јанко се пробуди тек у њеко доба ноћи, те га нахранише прженијем јајима и запојише вином. Медик је сâм те ноћи бдио.

Рањеник освану ведрији и снажнији, те лакше поднесе испирање и увлачење упретка. Сви се браственици изређаше обилазећи га. Дођоше и три старија Петровића. Истога дана оправил кнез гласника к владици на Стањевиће. Истога дана пред лијегање чу кнез од Крстиње чудну работу.

Она поче:

— Имам да ти испричам њешто, па да се прекрстиш и десном и лијевом, као и ја што сам!

— Што то?

— Ништа мање но то: Мираш Цуца, брат Радојев, иште Милицу за свога сина Стојана.

— Што рече жено!? — викну Драго.

— Ето то! Пошао нам и он бјеше као званица, па кад разабра шта би, немаде кад причекати, но посла сестру, Стамену Миркову из Кустудића, с овом поруком. „Кад, вели, није прилика да се Милица уда за Радојева сина, за кога бјеше вјерена, а она нека пође за мога Станоја, који је момак као вила! И тако се, вели, неће вјера сасвијем прекршити!“

— То је поручио Мираш Цуца! — викну кнез... — И то баш данас, на весели дан! А, црн му образ довијека!

— Заправо, рече да је то само онако наговјештај, да не би дјевојку другом обећали!

— А да убила га љубав братска, ја хоћох да унесрећим своје дијете, само да вјеру одржим, а он!... Али, с друге стране, баш му хвала! Сад сам већ начисто! Баш му хвала! Сад знам што ћу!...

Десетого дана медик отиде; Није више требао. Рана је срастала, Јанко је слатко јео, спавао и придизао се, а испирање научио бјеше Грубан Стијепов.

Сјутрадан по одласку медикову, дође са Стањевића ђак Обрад, са поздравом од владике и са поруком да ће он стићи дан доцније. Кнез рече насамо Крстињи:

— Хајде тој Стамени Мирковој, и реци јој нека смјеста отиде, или пошаље кога, у Цуце, брату Мирашу, нека буде овдје

сјутра до подне! То од моје стране.

— Што си наумио, чоче? — запита жена.

— То је моја ствар! Хајде, не дангуби!...

Сјутрадан око ручаног доба стиже владика с ђаконом Ивом. Цијело братство дочека га пред двориштем. Јанко сјеђаше под орахом у дворишту. Пошто му људи цјеливали руку и пошто им изјави сажалење, додавши неколико дирљивих ријечи о Крцуну, владика отиде ка свом писару, загрли га и сједе поред њега. И започе:

— Нећу да га хвалим, а нећу ни да га карам, биће времена за све то! Дошао сам само да га видим да се очима увјерим е је прездравио. Хвала милостивом богу кад овако прође! Хвала богу, кад се брже поцрногорчи и доби крштење црногорско! Хоће граф у чету! Хоће да се у пјесмама помиње!

— И хоће, заного, тај ђаво ђетињи! свети владико! — прихвати Мргуд Шутов... — А да и тебе светијем зовемо, па си обидовао те путове! Угледао се писар на свога господара!

— Ја сам друго, ја сам Црногорац!

— А и он је кућић и чојковић! Крв је јуначка иста у цијелом свијету!...

Таквим разговорима започе посједак пред ручком. Ђакон Иво, из обзира према њиховој жалости, не избаци ниједну шалу.

Ручак је био прост, печене јагњетине, скорупа, сира и вина; совра бјеше у дворишту.

Како ли се браственици зачудише кад по ручку бахну међу њих Мираш Цуца! И он се у прву снеби, али се, мало-

помало, ослободи, те кад га, након свакојаких разговора, нико не запита што је дошао, поче он сâм:

— Ти ми, кнеже, поручи да дођем данас?

— Јесам, Мирашу! Хтио сам да овдје, пред господарем и пред браством, поновим оно што си поручио, па да се та работа тршава!

— Како да се тршава? — запита Мираш трепћући очима.

— Ваистину, како владика и збор нађу!

Мираш немаде куд ни камо, него, након дуга увода, понови што бјеше поручио по сестри.

Владика је цијело вријеме Мирашева говора мотрио кнеза и браственике и на њиховијем лицима читао шта им бива у души, иако су се сви савлађивали. Кад Мираш сврши, владика поћута мало и рече:

— Ја налазим да је вјера везивала Милицу кнежеву за Радојева сина, а сад, када ти, као рођени стриц вјереников и старјешина вашег дома, пристајеш да се развјере, онда и ја, у име божје, дајем благослов и кажем да је кнез, и по црногорском обичају и по закону божјем, слободан удати кћер за кога хоће!

— Али ја не пристајем да се Милица уда изван моје куће! — рече Мираш.

— Драги пријатељу, ти те власти немаш, рече му благо владика. — Ако ће кнез да је дâ за твога сина Станоја, може, али не мора.

— Нећу, божја ти вјера — рече кнез мирно, али одлучно. — То сада кажем чисто и једном завазда!

Цуца преблиједи, али рече меко:

— Ваистину, нијесам дошао ни да се прем, ни да назор што учиним, но дођох на позив пријатељски.

— Е, добро ми дошао као пријатељ и вазда добро дошао у моју кућу ти и твоји! — рече кнез, па праметну разговор на друге работе!

Владика се пред вече врати у манастир.

Послије њеколико дана кнез отправи Стијепу Мркова у Ковску крајину да доведе зидаре.

Стијепу их доведе петорицу. Изабраше мјесто за Јанкову кућу између кнежеве и Мргудове. Јанко даде наснову и погоди се с мајсторима прекотрупце за четрдесет и пет цекина. Стијепу постави за настојника и синове му за аргате. И тако се Јанкова кућа поче зидати прије него што се кренуше у планину, на љетиште.

X

Старац Ловћен, зими неприступачан ни најближој својој дјечи, љети их дочекује у своја њедра; зими пуст и студен, љети је пун живота и мириса. По његовијем пространијем хладовинама, што се из далека виде као црне пјеге, пасе силна стока, креће се свијет, разлијеже се пуцњава, свирка, ударање сјекира, пјевање, а не ријетко и нарицање. Крупна рогата стока, разријеђена, захвата велике просторе; бјелоруна стада, збијена, из даљине се чине као преостале површи снијега; ергеле коња и мазага црне се на окупу; неукротљива козјач растрка се наобит око цијеле остале стоке. Младићи у гомилицама пландују, причају о бојевима, четовању, засједама и мегданима. Дјевојке, одвојене од момчади, али не толико да им се погледи не сусретају, уз вез и плетиво, забављају се шалом и пјесмом. Старији људи сијеку дрва за зимницу или тешу грађу. Домаћице по гладама имају пуне руке посла; треба њивити дјецу, треба сирити, скоруп одвајати, готовити јело и свршавати све остале домаће послове, јер им је до Малога госпођина дне све у планини. Невјесте често имају и крупнијех брига, јер не мало Црногорчади дође на свијет љети у планини...

У тој здравини животне силе дођу до напона и траже одушке. Међу стоком, помамном од ситости и чилости, уз рзање, блејање, рикање, настаје трка, борба и глупи мегдани овнова. Младићи троше сувишак живота у витешком вјежбању, надмећу се у гађању, у борењу ножевима, у рвању, утркивању, скакању.

У вечерње хладове јави се стока на студене изворе, а одатле на ноћиште у торове. Тада граја допре до вршка, па се поступно утишава, све на мање, на мање, докле плане заниједи. Тада, под звјезданијем небом, кроз мирисе планинске, уз прижељкивање славуја, лете тајанствени уздаси и тјешње се шљубљују младе душе. Нежењену и неудату, а младу, чисту,

прије него што ће утонути у несвијест покоја, привиђају се дражи љубави, приказује се свијет и природа као савршенство добра; тужну и брижну заоштрава се страдање, отежава се бремене живота, види му се све што опстоји као зло велико.

Поњекад звјерад узнемирује тишину. Вукови се извлаче из скровишта својих, те се примичу ка торовима; пси буде пастире, а ови сипљу огањ из пушака. Поњекад планина зајечи од олује, грање се повија и крши од бијесног вјетра, громови праскају, као шиба.

У дијелу планине што припада његушком племену, налазило се и браство кнеза Драга и ускок Јанко. Браство је захватало средину присоја, мјеста травна и пуна извора. Осим попа Марка Пунишина, који имађаше мало стоке, и Стијепа Мркова, који је немађаше, сви остали бјеху ту, седам кућа, душа четрдесет и двије, стоке крупне и ситне преко тисућу. Због жалости за Крцуном, у браству не бјеше ни пјесме ни игре, али су била слободна витешка вјежбања омладини. Ојађена Стане Сердарева имађаше гладу између кнежеве и Мргудове.

Јанко се опорављао, али немађаше мира у души. Првијех дана ходаше по Међувршју, тој трављивој дубодолини између Ловћена и Штировника. У шетњи често покреташе зечеве и лисице, али му ниједном не дође воља да гађа, толико бјеше мисаон и зловаљан. Кад би осјетио рану, одмарао би се под лиснатијем дрветима, или украј извора; за њеколико недјеља не бјеше пећине у коју не завири, ни вртаче коју не обиђе; у потоње, кад се боље навикну на вратоломно пентрање, најрадије се пењаше на врх Штировника, одакле је под собом посматрао жупно Приморје и непрегледну морску пучину.

Јанко немађаше мира, јер љубљаше Милицу свом силом своје младе, напаћене и чисте душе, а изгуби надање да ће се она његовом називати. Првијех дана у планини ишчекиваше ма какав знак, ма какву наговијест од стране њенијех, јер је био увјерен да је Гојача што наговијестила, било Крстињи, било Јоки, али кад мјесто тога он начу њеке разговоре

и договоре између свекрве и снахе о удаји Миличиној на другу страну, онда бјеше начисто да су га одбили, те колико га то ожалости, толико му увриједи понос. Послије, све тако по дијеловима разговорâ, посумња да удовица хоће да му се наметне, да навлаш ради како би заову што прије уклонила, те је помрази.

Милицу чуваху, јер се бојашу отмице; забрањено јој бјеше одмицање од колибе. Милица је вехнула, јер у тој здравој и чистој души бјеше планула љубав буком, а од буктиње не смијаше ни искра врцнути напоље, те је ватра њу изнутра сагоријевала. Иако бјеше проста кћи природе, видјели смо колико се одликовала од својих друга тањим умом и њежнијим срцем. Кад природа својим даровима одвоји тако своје створење, онда је оно тек ремек-дјело! Како њега заплијени љепота и у простоти необичне душевне особине, тако и њу занесе Јанкова мушка љепота, храброст, просвијетљен ум и њежно срце. Може бити да их је, поврх свега, гурао једно другом у загрљај и нагон за укрштајем, те „човјек из свијета“ приону свом душом за „чедо природе!“

Љубљаху се силно, а кријашу од других, чежњаху једно за другим, а избјегаваху се, јер он њој чуваше образ, а она његов понос!

Кад би његово самовање сувише упадало у очи, онда би се поново дружио с омладином из браства, најрадије са Јолом Маркишиним, Маркишом Стевовијем, Пером Пуровијем, са Лабудом и Вукцем Марковијем.

Поњекад, у лијепој ноћи, величанствена природа блажаше га и буђаше му клонулу срчаност. Тада му се чињаше све лако и ућуткиваше понос. Доста је да отиде к владици и намоли га да се он разговори с кнезом. Замишљаше како ће се кнез угодно изненадити, како ће се весео вратити и ствар свршити.

Тако је трајало до уочи Видовдана. Тога вечера кнез, мимо свој обичај, задоцни на вечеру. Његови су га дуго чекали, па се почеше бринути. Већ сви браственици бјеху вечерали, те, као обично уочи свечаника, њеки дођоше на посједак пред кнежеву колибу. Тога пута дођоше: Мргуд Шутов и син му Рако, Свето Бојов и његов Маркиша, Пуро Перов и син му Перо, Лабуд Марков и јадна Стане Сердарева. Сви почеше нагађати шта је с њим и већ се момчад спремаше да иду да га траже, кад он стиже и збаци с рамена дугачко дрво.

— Не знам ни сâм куд сам се врзао! — одговори кнез на питања, пошто сједе. — Изнајприје сам онако ходао, па се сјетих да ми треба згодно дрво за процијеп. Хајде све даље, све даље, аја! нигдје дрвета за процијеп! Кад је њечега сувише на избор, онда је најтеже изабрати! И тако ти стигох до Коложуна!

— Чак до Коложуна? — запита Рако.

Кнез поче јести, на што, по обичају, сви ућуташе. Пошто вечера, кнез настави:

— Поњекад саме ноге носе човјека онамо, гдје га чека напаст. Тако је било и са мном. Видјех човјека гдје сједи под једнијем дрветом, те се, помишљајући да је њеки од наших, примакох, кадли ко је? Погодите?

— Мираш Цуца! — рече Лабуд Марков.

Сви стрекнуше. Кнез запита Лабуда:

— А откуда ти знаш?

— Рече ми њеко од Кустудића да га је ту видио и синоћ.

— Виђи ђавола! — рече стари Мргуд. — То није без њеке!

Кнез настави:

— Ја му назвах бога, а он прихвати и устаде. Ја га запитах: куд га пут нанесе, а он започе: „Купио сам, вели, њешто горе за грађу од овијех Жањодољана, па сад разгледам како ћу је оборити и пренијети!... А кад те добра срећа нанесе, хоћеш ли да сједнемо, те да се поразговарамо? Баш бих имао с тобом мало разговора.“

— Мучна ми мисао прође кроз главу. Рекох у себи: „Овај се не би оволико обезочио да је сâм! Да није засједа? Да нијесу кренули да ме убију, пошто су се залуду мучили да ми уграбе дијете!“ Али сједох!

Милица устаде да се одмакне, али је Лабуд ухвати за руку и принуди да опет сједне. Кнез ће даље:

— И мој ти Цуца започе, без околишења овако: „Ама кнеже Драго, ти мени оцрни образ пред владиком и оноликим збором!“ „Ваистину, рекох му опрхо, сâм си га себи оцрнио, а не ја! И ако је то разговор што би имао са мном, онда је боље да прекинеш одмах!“

На то Цуца омеча и стаде говорити како није сумао да ми пријети, јер он добро зна с ким има посла, него му је жао да се омрзну двије куће, као што су наше, које су се од старине пазиле! И одовуд, одонуд, након дуга кићења, заврши: „Ја бих желио, вели, да видиш мога Станоја само да га познаш, па да видиш би ли био према твојој Милици! А, валај, кад би хтио и да распиташ је ли ваљаст и чојски! И онда да речеш пошљедњу ријеч!“

„Валај, рекох му, част твоме ђетићу, али ја сам рекао пошљедњу ријеч, а о тој работи већ не троши ријечи, а наше куће, ако хоћеш, могу живјети у љубави као и до сада!“

— На то се Мираш промијени у лицу и за њеко вријеме мучаше па додаде: „А да мој Станоје неће да се сврши на томе, но, вели, хоће да пошаље јабуку њекоме од твојих!“

Сви браственици, осим Јанка, ударише у грохотан смијех. Стари Мргуд викну:

— Виђи ђавола цуцког, пријети мегданом!

Перо Пуров додаде:

— Ваистину, чим је запријетио, право би било да је ми њему пошаљемо.

— Тако је! — потврди Лабуд.

Јанко се трже и заусти да ће њешто рећи, али се предомисли.

— Оставите сад то, имаћемо кад и то спремати — рече Стево Бојов, па се окрете кнезу и запита га:

— А да одговори ли ти њему: „Изјешћемо твоју јабуку?...“

— Не валај, ни ријечи једне, но се насмијох и обрнух му плећи, те посјекох прво дрво које ми се учини згодно. Бјеше се већ смирило сунце. Ето зашто одоцних!

Крстиња је чекала неће ли ко од људи што још додати, па најзад рече ова:

— И биће најпослије покора због ове наше цуре! Но да је удамо у њеки добар дом, док смо на вријеме!

Милица побјеже у колибу.

— Нека, жено! — викну кнез. — Зар од њечијег страха да је удајемо.

Рако се умијеша:

— Не мисли то Крстиња, но једно, што је дјевојка одавно приспјела за удају и што, ето, на очи вене, и друго, Милије би јој било да то прође мирно и у весељу, но крваво и за причу!

— Тако је, брајо! Али шта ћеш кад Драго не дâ о томе ни зборити! Ето, не даде је за добра човјека из Чева! А ето сад... баш да вам кажем свима... иште је Марко Лукин Ивановић Побор.

— Лукин син? — запита кнез не љутећи се.

Тада се и удовица ослободи, те одговори:

— Јест, тајко! Најбоља и најимућнија кућа на Поборима! Младић као вила, а јединац!

— Кућа је, заного добра! — додаде њеки.

— Добри су људи — потврди кнез... — Па ето, видјећемо, видјећемо, а сад да говоримо о другом чему... А ти, Јанко, баш ни бијеле!?

— Баш нити му се говори, нити му је до чега! — додаде Стане Сердарева, која га дотле пажљиво посматраше. — Велики је и теби дерт на срцу, дијете!?

— Боли ме глава, стрина! — рече Јанко... — Јако ме боли, но, опростите, одох да легнем. Лака вам ноћ!

Бјеху му начинили згодну колибицу и у њој прострли постељу и ставили свијетњак и дашчицу за књиге, те је и по ружну времену био добро заклоњен и могао се забављати.

Кнез одмахну главом:

— Хвала богу, што ли му је? Дајте, наставите ме како да га разговорим?

— Јест чудо. Невеселији, да-ти, не бјеше ни на робији!

— Да му не стижу из дома какви рђави гласови! — запитаће Стево Бојов.

— То није! — одговори Лабуд. — С те стране баш је задовољан! Сваке му недјеље пишу сестра и ујак, и опазио сам да је вазда весео пошто прочита писмо.

— Ја мним ништа друго није, но се човјек зажелио својих домаћих и својих адета — рече Рако.

Вуко придаде:

— Ама за чудо ми је што од њеког времена не мари ни за своју нову кућу! Сјећате ли се прије, једнако је ходио и надгледао, а сад канда је и заборавио!

— Сâм бог зна! — рече Стане и уздахну. — Сувише је мека срца, па, заного, не може да прежали Крцуна! Па потихо запијевајући додаде „Мог сокола те дивнога!“...

Сви се смутише, а настаде дуг тајац. Још су се мало разговарали, па пођоше сви одједном. Онда Милица изиде из колибе и загрли Стану. А кад се цура врати, Стане застаде и зовну кнеза:

— Молим те, брајо, на једну ријеч!

Кад јој се кнез примаче, она се поче шчињати, поче шапатом:

— Мучно ми је!... Не знам како да почнем!... Караћеш ме!

— Молим те, Стане, не дјетињи! — рече драго љубазно и стави јој руке на рамена. Он је њу одувијек пазио, а послјије несреће која је задеси, учинио би за њу што не би за своје најближе. Зато додаде:

— Љутиш ме кад тако почињеш. А-ну, говори шта је?...

— Није што ради мене... али, ето, на души ми је од више времена, а како ми није ни до чега, не наканих се. Ја почисто не знам, али ми се чини, али је сва прилика да смо сви слијепи!

— Како то!? — запита кнез у чуду.

— И... Милице што се тиче и Јанка!

— Како то!? — поново он у већем чуду.

— Па, брајо слатки, загледала се дјеца једно у друго, а ви их раздвајате!

— Шта! — викну кнез... — Да није он теби што говорио?

— Није, али јест ми покојник као мало наговијестио, прије но што пођоше на сретњи пут! Рече ми: „Хоће и Јанко да свети Милуна, да би се и Милице боље свидио!“...

Кнез ћуташе.

— Љутиш ли се, брајо! — запита Стане бојажљиво.

— Љутиш, ваистину, што ми то прије не рече! — одговори кнез, а глас му дрхташе... — Је ли то могуће? Вјерујеш ли ти да би то могло бити?

— Вјерујем, вјере ми! А што је ту чудно и необично, кад су једно према другом као да их је бог саздао једно за друго!? Реци: зар није?

— То јесу, али...

— А и по њеким ријечима Гојачиним, па и Јокиним, могох се домислити да и оне то помишљају! А пази како једно с другим готово никада не зборе, а очима се траже! Не узми са

зле стране, слатки брајо, јер да обоје нијесу чисти и сувише мекообразни, одавно бисмо сви знали шта им је! Ради како знаш, али не пренагли, не огријеши душу!

— О, бог с нама! — рече кнез. — А што мени снаха ријечи о томе не проговори, него ено баш навалила да дам Милицу у Приморје!?

— То и ја не разумијем!

— А што мислиш, сумња ли се што Крстиња о томе?

— То не, заного, не!

Драго поново умукну. Стане је буљила очи да му у невидјелици види лице, али не могаше. Најзад запита он:

— А како би било да ја сјутра сиђем у село да се састанем са Гојачом? Јесу ли се вратили, знаш ли?

— Не знам, не вјерујем!

Прије два дана попадији бјеше умро брат у Приморју, те она и поп бјеху отишли на покајање.

— А како би било, Стане, да се ти поразговараш с Јанком?

— Е, брајо, то сам и чекала да ми речеш? Хоћу! Али ти мени сад реци чисто, отворено: хоћеш ли га за зета?

— Хоћу, божја ти вјера! Како нећу онаког кућића и јунака и мога осветника! Да ми је иште њеки од Петровића, не бих био задовољнији!...

— Е, љубим ти руку за то! — заврши Стане, маши му се руке и отиде.

Крстиња, Јоке и Милица сједијаху пред колибом, свака у својим мислима. Шапутање између кнеза и Стане Сердареве не сврати ни за часак њихову пажњу, толико то бјеше обична ствар. Али кад кнез сједе до њих узвикујући: „А-ха-ха! Дивне ноћи, да бог помогне! Бого мој, је ли овака била уочи Косова?“ онда се мало зачудише наглој промјени у њему. Не толико у тијем ријечима, колико у начину, у гласу, на његову лицу. Колико се могло видјети према звјезданој свјетлости, опазише одмах да је веселији послјије разговора с удовицом.

— А што сте се ту смрзле! — рече он. — Што не разговарате, или не лијезете? Иди лези, бабо! Ти си данас гора у лицу но икад! Хај’те!

Крстиња, увијек слабуњава, бјеше у пошљедње вријеме веома олошала. Она, уздахнувши, прва устаде, за њом Јоке, за овом се крену Милица, али је отац дохвати за мишицу и даде јој знак да остане.

Он се домишљаше како ће започети, како ће заколити, јер у Црној Гори, у оно вријеме, бјеше сувише необично, готово нечувено да отац разговара са кћерју о њеној удаји! Али никада у своме вијеку кнез не бјеше толико испитљив, толико жељан да њеку сумњу изведе на чистину, на тврду истину. Кћи посматраше оца дршћући; њене оштре очи праћаху сваки покрет борâ на очеву намрштену челу, сваки миг мишића на његову лицу и она у тијем јероглифима читаше да се њена судба рјешава до њеколико тренутака.

Најзад кнез јој пружи чибук и тобочић, а она, савлађујући дрхтавицу, лагано напуни лулу, па укреса и запаљени труд стави на дуван. Онда, пред лицем опасности, прену се у њој јуначка крв и прикупив сву снагу савлада слабост, те запита сасвијем мирно, најобичнијем својим гласом:

— Теби се, тајко, не спава?

— Не — одврати кнез. — Не спава ми се због Јанка!

Причека, али кад не би никаква одзива на то, запита је:

— Шта се теби чини, Милице, шта је Јанку!

— Откуд ја знам, тајко!? Зар се Јанко мени исповиједа!?
Зашто не питаш њега?

Кнез се зачуди њеној мирноћи. За тренутак посумња да је ишта истинито у Станину причању, да су то била њена празна нагађања, али се ипак примаче кћери, поднесе јој лице у лице, очи у очи и изрече лагано, одмјерајући сваку ријеч:

— Мени се чини... свима нам се чини... да је баш због тебе Јанко оволико тужан!

Видје како Милица преблиједи, како јој под грлом заигра, али јој глас малко затрепери кад рече:

— Шта ми то збориш, тата!? Зашто ме тако гледаш!?
Зашто мислиш да сам крива? Шта хоћеш од мене?

— Хоћу чисту истину! Хоћу да ми нâ ови час кажеш: је ли истина да се он у тебе загледао и ти у њега?

Дјевојка обори главу, покри лице рукама и зајеца:

— Тата мој, зар ти мени тако збориш!? Ти мени!... Ти мени!... Ти мени!...

Драго осјети колико је тежак и заслужен тај њежни пријекор, те му намах навријеше сузе и прислони њену главу на своје груди и започе:

— Опрости, дијете моје, умири се; не питах те твога зла рâди, ни срамоте, но... ето, кажи ми, реци само циглу, најкраћу ријеч своме тајку! Би ли радо пошла за њега?

— Пустите ме, тајко, молим ти се!

— Хоћу, одмах ћу те пустити, само реци!

— Ма што? Ма што?

Милици се учини да нешто шкргну крај колибе, те стрекну, па се свом снагом трже да се извуче, али је стегоше гвоздене мишице кнежеве.

— Е, нећеш, мачко једна! Реци, па бјежи!

— Ма што, лијепи тајко?

Обоје се већ смијаху и гледаху се неизмјерном нежношћу.

— Реци: би ли пошла за онога грдног лацманина?... Реци јуначки: „бих“, па побјегни женски!... Ево, на!

И кнез спусти руке.

— Бих! — викну Милица и побеже.

— А, кучко једна! — викну Крстиња, која бјеше изишла колибе и чула пошљедње ријечи... — А, кучко, хоћеш ми домазета! Е, нећеш, божја ти вјера.

— Јеси ли се помамила, бабо! — рече кнез уставши.

— Готово јесам, Драго! дошло ми је да закукам из свег грла! Би ли још кад у Црној Гори да отац пита кћер за кога хоће!?

Човек се побоја бруке, прегорио би много да се то не чује, те је узе за руке и рече:

— А-ну, кажи што имаш, али лакше!

— А што да ти кажеш! Мазиш ту дјевојчину и тражиш јој домазета из бијелога свијета!

Њему преврије, те је свом снагом стиште иза шаке и тргну!

Крстиња лако врисну и додаде:

— Аман, човјече, не ломи ту руку која ти је дјецу одњивила.

— Чујш, бабо! — рече он кроза зубе. — Није она дјевојчина, но моја чиста и добра кћи! Није он скитач, но кућић и јунак, који је ускочио, мој осветник.

Крстиња се спусти на ледину, сложи руке на кољенима, наслони главу и стаде тихо плакати.

Кнезу се ражали. Подуже стајаше, па сједе и он.

— Чуј ме, Крстињо! Жао ми је, вјере ми, што смо до овога дошли, сад кад смо ближе гробу но дому, а до сада није Црногорац љепше држао жену, но ја тебе! Заправо и заслужила си да те стимавам, али се ноћас избеуми, па се и ја избеумих! Јеси ли ме наједила као никада до сада, јеси, и је ли ми жао што те увриједих, јест! А сад да се лијепо поразговоримо као прави муж и жена, кад се тиче среће њихова дјетета, а вријеме је већ пошљедње да се ово тршава! Збори, дакле, слободно, само не срамоти... Прије свега, реци ми, јеси ли опазила да ово двоје гину једно за другим?

Она одмахну главом.

Он настави:

— Ни ја нијесам, али сви други јесу.

Крстиња диже главу и у чуду гледаше мужа. Најзад проговори:

— Па и кад би то било, зар је то разлог што хоћеш домазета!? Ја зебем е ће се због ње крв пролити и једва чекам

да је удомим, а ти пронађе ново зло, зато, тобоже, што су се они једно у друго загледали! Ти знаш што ће Црногорци рећи кад чују да је кнез Драго узео у кућу зета! Јанко ми је мио као да ми је од срца, али што није прилика, није! И он би цијелог вијека био пријекоран.

— Полако, жено! И ја чувам свој образ, а једно је што се сад у љутини теби чини, а друго је што је истина. Да је Јанко Црногорац, који би оставио своје огњиште и браство, а прибио се на туђе, ради жене, који би се одрекао својих живијех и мртвијех и своје крсне свијеће ради једне женске главе, е онда би била брука довијека и њему и нама. Али није тако! Јанко је човјек из свијета, мио владици, већ чувен по свој Црној Гори и наш осветник, и поврх свега има своју кућу, дакле, није прави домазет! Какав, дакле, зазор, зашто? Није, богами, жено, но част, и ми ћемо имати зета, којим ћемо се поносити! Реци: није ли тако?

Крстиња не одговори, али кнез осјећаше да је помјерио њене разлоге и бојазни, те настави:

— Осим свега помишљај и на нас. Удајмо Милицу у Приморје или гдје друго, свеједно, наша била туђа се назвала, а ми остајемо инокосни, да се савијамо око онога црвића. Ама... учувај, боже, да се што догоди Драгићу, шта већ веже Јоку за нас! Занаго, једва би чекала да од нас побјегне, јер је и онако мало радости имала у нашем дому. Па да ти право кажем и сада ме срце боли кад о њој мислим, јер нијесу то године кад је ласно удовати поред нас охронулијех!... Дакле, што бисмо ми? Ко би нас припазио оно мало дана што нам остаје? Како би нам било у пустој кући, у живој гробници?

— Аох, аох нама! — рече Крстиња.

— А сад обрнимо веселију страну! — настави кнез. — Јанко добар и стимулан, весео, учеван; Милица срећна, љубавна — и обоје уз нас! Бог ће им дати порода, нама унучади, маломе Драгићу коло браће и сестара! Пуна кућа живота! Сав ће тај

подмладак расти, ако бог дâ, на наше очи, како се нас двоје будемо спуштали покоју, те ћемо се задовољни са свијетом растати. А јадна Јоке могла би се удати готово у исти мах! Није ли тако?

— Еј, помози боже! — рече најзад Крстиња и дубоко уздахну. — Сад и ја видим да је тако! И ово наше сиромаштине, ко ће уздржати! Зар нас двоје, ками да нам је!

Иако је кнез био увјерен да је жену приволио, ипак се изненади тако јасном и кратком пристанку, те је пољуби у чело. Она се трже и рече:

— Еј, бруке наше, да ово ко види!

— Лако је за ову бруку, али не ћаше лако бити за ону, како оно ти започе кад назва Милицу кучком!

— Не помињи то, Драго! Она је моја голубица, наша срећа и дика! Гдје ли се, јадница, скрила, да је потражим!

— Потражи је — рече кнез спремајући се да легне. — Можеш јој испричати сав наш разговор... Ја мним да ће се Јанко преко њекога јавити колико сутра, а ја ћу скупити браство и објаснити. Вјеридба би могла бити о Петровдану, а кад им кућа буде готова, нека се вјенчају, нека им буде срећно!...

У зору Јанко дозвола пристава Кићуна и нареди му да му оседла коња и да му донесе кључ од кнежеве куће. Кад узјаха, рече приставу:

— Реци нашим да одох да обиђем грађевину! Могуће је и да ћу ноћити у селу, дакле нека се ништа не брину!

Сунце му грану на поданку планине и домало стиже у браство, гдје затече раднике у послу. Као што видјесмо, Стијепо Мрков бјеше настојник, а његова сва четири сина: Грубан, Шћепан, Иван и Мишо аргатоваху. Сви се Јанку обрадоваше, али се у себи чуђаху видећи га блиједа, утонулих и зажаренијех очију. Зид с лица и наличја бјеше већ готов, а ластавице мало што недовршене. Зато прото рече:

— Мило ми је видјети вас, али би ми милије било да сте сутра дошли! Сутра ћемо окитити врхове, па да нас почастите пићем!

Јанко се осмијехну и рече:

— Биће! Биће!

Па се окрете Грубану Стијепову и рече му:

— Хајде се, Грубане, молим те, нареди да отидеш њеким мојим послом до града. Наћи ћеш ме у кући.

Грубан отиде својој кући, а Јанко кнежевој. Одмах се упути ка преградку, гдје бјеху женске хаљине, нађе једну опрегљачу, отрже с ње једну ресу, па се попе у комору, нађе једну јабуку, проврти је пушчаном шипком и продјену кроза њу ресу, стави то у шпаг, изиде и упути се са Грубаном низ поље. Кад се добро поодмакоше, Јанко стаде, предаде му јабуку и рече:

— Хајде, Грубане, право у Цуце: нађи Станоја Миращева, подај му ову јабуку и реци: „Ево ти шаље ову јабуку Јанко Ускок, као најстарији од подмлатка у браству кнеза Драга Јокова. Шаље ти је зато, што си ти по оцу свом запријетио да ћеш је нама послати! Дакле, ако ти баста, дође сјутра са својим дјеверима на врх поља његушкога, гдје ће те Јанко дочекати са

својима. Оружје и начин бирај по вољи, као изазван. Ако ти није згода, а ти одреди дан и мјесто..." Тако, тако, Грубане мој, све уради!

Грубан, који бјеше преблиједио, заусти њешто, али му Јанко даде знак да не говори и додаде:

— У повратку никоме ни ријечи не збори, докле мени насамоме не кажеш одговор.

Младић се брзо упути ка Крсцу, а Јанко се лагано врати у браство и отиде да поздрави матер Грубанову, Белу Стијепову. Жена га срдечно дочека и одмах му стаде готовити ручак. Хвала издашности Јанковој, кућа Стијепа Мркова бјеше готово у обиљу. Бела му каза да се поп и Гојача још не вратише из Приморја и исприча му силесију ситница, највише о грађевини и зидарима. Послије јела Јанко је надгледао рад, шетао се и најпослије отишао у двориште кнежево и заспао под орахом. Кад се пробудио, пред вечерњу, а то Грубан Стијепов сједи на клупи пред кућом.

— Зар се ти већ вратио? — запита.

— Овога часа.

— А шта би?

— Појео је јабуку смјеста!

— Рече ли што? Пита ли што?

— Ништа, нако ове ријечи: „Мило ми се бити с таким јунаком!

Поздрави му се и реци да ћемо се гађати из џевердара!“

— А какав је на очи?

— Осредњега је раста, али чврс'! Црне је науснице и црнијех очију. Није старији од мене.

— Е, лијепо, ти и отац ти бићете сјутра моји дјевери на мегдану, али о томе ни ријечи вечерас не помињи.

Вечераше заједно сви, Јанко, Стијепови и зидари. Јегленисаше добар дио ноћи. Стијепо се смијао и лакрдијао као икад.

У зору Јанко изведе Стијепу у двориште и каза му укратко и јасно све. Стијепо, који бјеше почео слушати смијући се, уозбиљи се, не рече ни ријечи, него отиде по оружје.

Сва тројица ћутке стигоше наврх поља, прије сунчаног огранка. Ту посједаше и поткријепише се ракијом. Јанко им рече:

— Не трошите много ријечи, него се брзо погодите за размак и за то колико ће се пута гађати. Ако погинем, сахраните ме крај Крцуна. Написао сам двије књиге: једну владици, а другу Саву Маркову; овдје су за појасом.

— Не дао бог! — рече Стијепо, а Грубан скрену главу на страну.

Не прође много и угледаше три човјека од Крсца. Они стадоше на пушкомет. Стијепо и Грубан упутише се к њима, а двојица од онијех пођоше у сусрет. Кад се састадоше, врло мало остадоше, па један од Цуца поче одмјерено корачати, бројећи кораке до двадесет шестога. То учини и Стијепо корачајући у поврат. Повукоше бакве. Јанко стаде на своју, Станоје на своју. Дјевери се одмакоше са стране. Стијепо викну:

-Огањ!

Двије пушке загрмјеше и Јанко паде наузнак.

Стијепо и Грубан дотрчаше и видјеше да је Јанко погођен међу очи, ни земља га не дочека жива!

Table of Contents

[I 3](#)

[II 10](#)

[III 18](#)

[IV. 28](#)

[V.. 47](#)

[VI 67](#)

[VII 85](#)

[VIII 95](#)

[IX. 106](#)

[X. 120](#)